

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
«30» травня 2023 року

УДК 159.98:316.624-057.87

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 »Психологія»

Виконала:
студентка 4663 групи
КАРПІНСЬКА Людмила Вікторівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
МИРОПОЛЬЦЕВА Ніна Ігорівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 »Психологія«

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«» червня 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **КАРПІНСЬКІЙ Людмилі Вікторівні**

1. Тема роботи: «Психологічна корекція девіантної поведінки шкільної молоді» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 205 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – девіантна поведінка шкільної молоді.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості корекції девіантної поведінки шкільної молоді.
4. Завдання дослідження:
 - На основі теоретичного аналізу педагогічної та соціально-психологічної літератури встановити сутнісні характеристики феномену «булінг», «девіантна поведінка».
 - Виявити специфіку прояву булінгу в підлітковому та юнацькому віці, а також охарактеризувати фактори, що впливають на його формування.
 - Здійснити вибір психодіагностичного інструментарію.
 - Провести емпіричне дослідження та інтерпретувати отримані результати.
 - Розробити та апробувати програму психокорекції міжособистісних відносин школярів в ситуації шкільного цькування.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Миропольцева Ніна Ігорівна кандидат психологічних наук, доцент б.в.з. кафедри психології	21 вересня 2022 року _____	10 травня 2023 року _____

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	10.10. 2022 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	01.11.2022 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	23.12.2022 р.
3.1	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження природи сексуальних дисфункцій.	01.03.2023 р.
3.2	Розділ 2. Результати емпіричного дослідження психологічних механізмів та особливостей особистості, що має сексуальні дисфункції.	28.04.2023 р.
4	Висновки	10.05.2023 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	16.05.2023 р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	21.06.2023 р.

Студент

_____ Людмила КАРПІНСЬКА

Науковий керівник

_____ Ніна МИРОПОЛЬЦЕВА

АНОТАЦІЯ

Карпінська Л.В. «Психологічна корекція девіантної поведінки шкільної молоді».

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за спеціальністю 053 «Психологія» - Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2023.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню сутності та методів корекції девіантної поведінки серед шкільної молоді.

Робота складається з двох розділів. У першому розділі розглядаються теоретико-методологічні підходи до дослідження девіантної поведінки шкільної молоді. Вивчаються концептуальні підходи до розуміння сутності девіантної поведінки підлітків та юнаків, а також досліджується агресивність як одна з форм прояву девіантної поведінки. Окрема увага приділяється булінгу як соціально-психологічному феномену девіантної поведінки серед шкільної молоді. У другому розділі проводиться емпіричне дослідження факторів виникнення девіантної поведінки в освітньому середовищі. Розглядаються методологічні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки шкільної молоді. Аналізуються результати діагностування та психологічної корекції девіантної поведінки, а також представлено змістовні та процесуальні аспекти корекційної програми. Досліджуються якісні та кількісні зміни у показниках шкільної молоді.

Об'єктом дослідження виступає девіантна поведінка шкільної молоді. Предмет дослідження є психологічні особливості корекції девіантної поведінки шкільної молоді. Кваліфікаційна робота має значимість для розвитку психологічних підходів до корекції девіантної поведінки шкільної молоді та може бути використана в практичній діяльності психологів та педагогів для покращення соціального середовища в школах і зменшення випадків девіантної поведінки серед учнів.

Ключові слова: психологічна корекція, девіантна поведінка, шкільна молодь, агресивність, булінг, освітнє середовище.

ANNOTATION

Karpinska L.V. «Psychological Correction of Deviant Behavior Among School Youth».

Qualification work for the attainment of a Bachelor's degree in the specialty 053 «Psychology» - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2023.

This qualification work is dedicated to the study of the essence and methods of correcting deviant behavior among school youth.

The work consists of two chapters. The first chapter discusses theoretical and methodological approaches to the study of deviant behavior among school youth. It examines conceptual approaches to understanding the essence of deviant behavior in adolescents and young people, as well as investigates aggression as one of the manifestations of deviant behavior. Special attention is given to bullying as a social-psychological phenomenon of deviant behavior among school youth.

The second chapter presents empirical research on the factors contributing to the emergence of deviant behavior in the educational environment. Methodological aspects of investigating the problem of deviant behavior among school youth are considered. The results of diagnosing and psychologically correcting deviant behavior are analyzed, and the substantive and procedural aspects of a correctional program addressing bullying as a form of deviant behavior are presented. Qualitative and quantitative changes in the indicators of school youth are examined.

The object of the research is deviant behavior among school youth. The subject of the research is the psychological peculiarities of correcting deviant behavior among school youth. This qualification work is significant for the development of psychological approaches to the correction of deviant behavior among school youth and can be used in the practical work of psychologists and educators to improve the social environment in schools and reduce incidents of deviant behavior among students.

Keywords: psychological correction, deviant behavior, school youth, aggression, bullying, educational environment.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ	8
1.1. Концептуальні підходи до вивчення сутності девіантної поведінки підлітків та юнаків	8
1.2. Дослідження агресивності як форми прояву девіантної поведінки	17
1.3. Булінг як соціально–психологічний феномен девіантної поведінки шкільної молоді	23
Висновки до першого розділу	38
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	40
2.1. Методологічні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки шкільної молоді	40
2.2. Аналіз результатів діагностування та психологічної корекції девіантної поведінки шкільної молоді	47
2.3. Змістовні та процесуальні аспекти корекційної програми по роботі з булінгом як формою прояву девіантної поведінки	62
2.4. Якісні та кількісні зміни у показниках шкільної молоді	69
Висновки до другого розділу	77
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення девіантних проявів стає особливо актуальним сьогодні, на переломному етапі розвитку нашого суспільства. У сучасному суспільстві взаємодія між індивідом, сім'єю та спільнотою реалізується в умовах якісної трансформації соціальних відносин, що визначає не тільки позитивні, але й негативні зміни в різних сферах суспільного життя. Різні труднощі, що виникають у процесі адаптації представників різних соціальних груп до сучасної економічної ситуації, викликають деформацію міжособистісних стосунків, переривання поколінь та втрату традицій. Масове нарощування різних форм соціальної патології, криміналізація соціального середовища, різке послаблення нормативно–моральної регуляції суспільних відносин, ці та інші негативні тенденції розвитку сучасного суспільства є надзвичайно важливим завданням науки вивчення проблем та моделей девіантної поведінки.

В даний час проблема булінгу в освітньому середовищі стає все більш актуальною, так як його передумовою є відсутність поваги до особистості. Повноцінний розвиток і реалізація індивідуальних можливостей людини в школі можливі тільки в певних умовах. Центральне місце серед них належить якості міжособистісного спілкування і психологічної безпеки в освітньому середовищі. Сучасний життєвий контекст не виключає булінг з процесів навчання і виховання. У зв'язку з цим необхідно дослідити цей феномен в освітньому середовищі з психологічної точки зору, його витоки, форми і причини, так як це призводить до руйнування безпеки і негативним чином позначається на побудові міжособистісних відносин між суб'єктами педагогічного процесу і розвитком особистості того, хто навчається про це наголошують сьогодні психологи: І.А. Баєва, В. В. Рубцов, В.І. Слободчиков і ін.

Особливо актуально дослідження проявів булінгу на особистість в підлітковому віці, коли образ-Я, як продукт самосвідомості, проходить

важливий етап розвитку. Отже, в цей віковий період вплив будь-якого виду насильства накладає на особистість свій відбиток. Оскільки підлітки характеризуються такими особливостями, як прагнення до особистісного зростання, розбіжністю в ідеальному і реальному образі-Я, неадекватним рівнем домагань, невизначеністю життєвих планів, то будь-яка форма прояву булінг над школярами створює можливість закріплення в самосвідомості негативних уявлень про себе.

Проблема девіантної поведінки широко висвітлюється в зарубіжній та вітчизняній літературі, але важливо згадати, що її специфічний аспект – відхилення шкільного віку – менш вивчений. Девіантна поведінка в підлітковому та юнацькому віці є складним явищем, тому вивчення цієї проблеми є багатопрофільним і різноманітним.

Дослідженню девіацій присвячені філософсько–методологічні теорії зарубіжних вчених: антропоцентричні теорії П. Келлі, Е. Кречмера, Ч. Ломброзо, У. Шелдона; психоаналітичні теорії З. Фрейда, К. Юнга, Е. Еріксона; теорії аномії Е. Дюркгейма, Р. Мертона; культурологічні теорії А. Міллера, Е. Сатерленда; теорія соціального навчання А. Бандури; теорія стигматизації Г. Бекера; конфліктологічна теорія О. Тура; синтезований підхід Н. Смелзер; соціально–психологічний підхід С. Линга, Р. Харрі.

Методологічні основи вивчення девіантної поведінки представлені і в вітчизняних теоріях: Девіантологія В.С. Афанасьєва, Я.І. Гілінського, Б.М. Левіна, М.Є. Позднякової; сучасної соціології права В.П. Казімірчука, В.Н. Кудрявцева, Ю.В. Кудрявцева, а також в працях В.Ф. Левічевої, В.Т. Лісовського, І.А. Невського, А.С. Харчева. Ґрунтовніше проблему насильства, зокрема третирування одних учнів іншими висвітлили зарубіжні вчені: І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус та ін. Дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів про булінг і особливості його попередження і подолання в різних країнах (І.С. Кон, О.А. Селіванова, Т.С. Шевцова, І.С. Бердишев, М.Г. Нечасва, Д. Ольвеус, К. Рігбі, Сміт, Ш. Іонеяма (Yoneyama) і ін.); дослідження віктимної поведінки (Т.В. Варчук, К.В. Вишневецький,

І.Г. Малкіна–Пих); концепції агресивної поведінки (Л. Берковіц, А. Бандура, Е. Фромм, К. Лоренц, І.А. Фурманов та ін.); дослідження конформної поведінки (Кон І. С., Сопіков О.М., Чудновський В.Е. та ін.); дослідження, присвячені особливостям підліткового віку і вихованню підлітків (І. С. Кон, А.С. Белкін, Д.І. Фельдштейн, Д.Б. Ельконін); ідеї про превентивної психолого–педагогічної діяльності (С.А. Беличева, Р.В. Овчарова); теорія моделювання педагогічної діяльності (В. Загвязинский, В.П. Беспалько); концепції методології педагогічних досліджень (В.І. Загвязинский, В.В. Краєвський, Ю.К. Бабанський).

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічну корекцію девіантної поведінки шкільної молоді.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження**:

1. На основі теоретичного аналізу педагогічної та соціально–психологічної літератури встановити сутнісні характеристики феномену «булінг», «девіантна поведінка».
2. Виявити специфіку прояву булінгу в підлітковому та юнацькому віці, а також охарактеризувати фактори, що впливають на його формування.
3. Здійснити вибір психодіагностичного інструментарію.
4. Провести емпіричне дослідження та інтерпретувати отримані результати.
5. Розробити та апробувати програму психокорекції міжособистісних відносин школярів в ситуації шкільного цькування.

Об’єкт дослідження – девіантна поведінка шкільної молоді.

Предмет дослідження – психологічні особливості корекції девіантної поведінки шкільної молоді.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико–методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), емпіричні (анкетування, тестування, методи обробки даних

(узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження); методи математичної статистики (оцінка розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерій Стьюдента).

Психодіагностичний комплекс методик склали: «Опитувальник ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянець, «Опитувальник Спілбергера–Ханіна», методика діагностики схильності до девіантної поведінки (Е.В. Леус), опитувальник агресивності Басса-Дарки, «Опитувальник ризику булінгу (ОРБ)» А.А. Бочавер, В.Б. Кузнецова, Е.М. Дмитрівський, М.А. Завалишина, Н.А. Капорска.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи №14. Вибірку дослідження склали 198 дітей, з них 123 особи підліткового віку та 75 осіб юнацького віку.

Практична значимість отриманих результатів полягає в тому, що результати і матеріали даної роботи можуть використовуватися в роботі практичного психолога, шкільної службі СППС, індивідуальному і груповому консультуванні, педагогічній роботі з дітьми, які проявляють ознаки девіантної поведінки, а також при підготовці до лекцій і практичних занять на кафедрі психології.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на: IX Міжнародній науково–практичній конференції «MODERN RESEARCH IN WORLD SCIENCE», (28–30.11.2022, м. Львів), XII Всеукраїнській науково–практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у сучасній психології» (Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка 20.04.2023, м.Суми).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у збірниках матеріалів конференції.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 94 сторінки, основний зміст викладено на 84 сторінках. Робота

містить 21 таблицю, 18 рисунків, 11 додатків. Список використаних джерел складає 76 праць українських та зарубіжних авторів, з них 8 – англomовні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

1.1. Концептуальні підходи до вивчення сутності девіантної поведінки підлітків та юнаків

Девіантні форми поведінкових розладів або відхилення від загально визнаних норм у шкільному віці демонструють стрімку тенденцію до зростання в останні десятиліття і є прогнозом усіх проблем, що накопичилися в суспільстві та потребують термінового вирішення. Більше того, характер порушень поведінки молоді може бути найрізноманітнішим. Він найчастіше проявляється у протилежних діях, ігноруючи існуючі вимоги та розпорядження.

В даний час існує багато гіпотез, концепцій, які прагнуть дати психологічне та педагогічне обґрунтування такому явищу, як девіантна поведінка. Відомо багато підходів до вивчення девіантної поведінки – від біогенетичного до культурно–історичного.

Автори біогенетичних концепцій (З. Фройд, Е. Торднайк, К. Бюлер, Е. Майєр, А. Джексен та А. Маслоу), відводячи провідну роль в особистісному розвитку людини на її природно–біологічному початку, вважають, що всі причини антисоціальної поведінки слід шукати в біології людини, в специфічних генетичних структурах злочинності.

Серед різних теорій і концепцій девіантної поведінки важливе місце займають дослідження психоаналітичної спрямованості, засновані З. Фройдом та роботи його послідовників (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, У. Шуту та ін.). Спеціально розглядає генезис злочину, поряд з іншими формами девіантної поведінки, такими як неврози, психози та сексуальні розлади. На думку представників психоаналітичних концепцій, людям з девіантною поведінкою властива підвищена тривожність, агресія, жорсткість і комплекс

неповноцінності. Особлива увага приділяється природі агресії, яка, мабуть, є основною причиною насильницьких злочинів [1].

Поняття соціальної дезорганізації (Т. Шибутані) широко розроблені в сучасних умовах, що пояснюють девіантну поведінку соціальними змінами, через те, що старі стандарти втрачають своє значення, життя суспільства реорганізовується, намагаючись дотримуватися старих правил і цінності, інші керуються новоствореними цінностями та нормами [3].

Відповідно розрізняють три стадії девіантної поведінки (табл.1.1.)

Таблиця 1.1.

Стадії девіантної поведінки (за Т. Шибутані) [3, с. 83]

№ п/п	Вид девіантної поведінки	Характеристика
1	Конформальна поведінка	Адаптація до референтних вимог (референтної групи), яка відрізняється від норм і точок зору в суспільстві. Цей тип девіантної поведінки характеризується тим, що адаптація до норм референтної групи поєднується із усвідомленням норм та цінностей суспільства в цілому
2	Імпульсивна поведінка	З'являється під впливом сильного збудження, суперечить властивим нормам поведінки і супроводжується тимчасовою втратою самоконтролю.
3	Компульсивна, вимушена «примусова» поведінка	Розглядається як особливий тип обмеження, пов'язаний із поганою придатністю людей, коли людина реагує на певні події та факти стійкими реакціями, які не в змозі змінити (визнаючи навіть безглуздість та небезпеку своєї поведінки). Така поведінка виникає під впливом сильних образ чи наркотиків як захисна реакція в природі.

Поряд з поняттям «девіантної поведінки» в спеціалізованій літературі існують такі поняття: «патологічна», «аморальна», «асоціальна», «протиправна поведінка». Поняття «девіантна поведінка» надмірно поширюється, охоплюючи всі форми поведінкових розладів у здорових та психічно хворих осіб або

обмежуючи соціально–психологічну характеристику порушень поведінки лише у здорових осіб.

Зазвичай девіантна поведінка розрізняється в широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі це поведінка будь–якої людини, яка відійшла від соціальної норми. У вузькому розумінні девіантна поведінка позначає відхилення, які не притягують до кримінального покарання, інакше кажучи, не є суперечностями [6].

Крім того, розрізняють первинні та вторинні відхилення. Первинне відхилення – це ненормативна поведінка, яка має різні причини («бунт» особистості, прагнення до самореалізації, яка з певних причин не реалізується в межах нормативної поведінки тощо). Вторинне відхилення – це підтвердження ярлика, з яким оточення відзначило попередню поведінку особистості [6].

Концепція девіантної поведінки базується на двох методологічних підходах. В основі визначення вчених Я.І. Гілінського та В.Н. Кудрявцева лежить принцип спричинення відхилень, головним чином через соціальні фактори. Поведінка людей є девіантною, якщо їх дії не відповідають нормам і правилам, які офіційно встановлені або фактично переважають у певному суспільстві [34].

За словами В.Н. Кудрявцева, девіантна поведінка вважається соціальним відхиленням, як відхилення від існуючих норм поведінки з точки зору істотного нормативного чинника [6].

У психологічному словнику подано таке визначення девіантної поведінки – це система окремих дій чи дій, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам [76].

Вітчизняні психологи (М. А. Алеманскін, Л. М. Зюбін, К. Е. Ігошев, А. Н. Леонтєв, А. Е. Личко, А. Р. Лурія, Д. І. Фельдштейн та інші) переконливо продемонстрували, що девіантна поведінка не визначається природженими механізмами, обумовлюючи соціально–психологічними причинами, в тому числі характером мікросередовища, групових взаємин, недоліками виховання.

Саме під впливом цих факторів розвиваються такі види відхилень у поведінці як агресія, аномія, фрустрація [6, с. 368].

Агресія – форма прояву асоціальної поведінки людини, заподіяння моральної, фізичної та матеріальної шкоди іншим. Агресія – індивідуальні та колективні дії, покликані завдати фізичної чи психічної шкоди чи навіть знищення іншої людини чи групи [2, с. 60].

Аномія – це девіантна поведінка людини, викликана відсутністю цілей у житті, почуттям ізоляції та самотності, що пов'язане з дезорганізацією суспільства, відсутністю чіткої моральної регламентації поведінки людей, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним і новим стосункам [2 с. 118].

Видатний дослідник Е. Дюркгейм вважає, що аномія розвивається тоді, коли швидкі соціальні та економічні зміни порушують порядок у соціальній структурі. Не в змозі знайти орієнтири, деякі люди втомлюються від існування, їх зусилля стають марними, життя втрачає цінність, і це може призвести до аномального розмежування самості. Е. Дюркгейм асоціював самогубство з аномією, що принципово визначається відчуженням, недостатньою близькістю суспільства до особистості [7, с. 47].

Популярною теорією девіантної поведінки є теорія Ф. Мертона про «соціальну аномію». Вказуючи на тісний зв'язок девіантної поведінки з соціальними структурами, Р. Мертон зауважує, що соціальні структури чинять певний тиск на окремих членів суспільства, підштовхуючи їх до відхилень від загальноприйнятих правил [7, с. 38].

Фрустрація – це девіантна поведінка людини, викликана непереборною перешкодою, (фізичною та моральною), що заважає досягненню мети та задоволенню потреби та супроводжується почуттям розчарування, роздратування (однак, фрустрація не обов'язково породжує девіантну поведінку) [6, с. 104].

Девіантна поведінка, як визначав І.С. Кон, це система дій, яка відходить від загальноновизнаних норм закону, культури чи моралі [7, с. 192]. Представник

напрямку превентивної психології С. А. Белічева зауважує, що девіантна поведінка є наслідком несприятливого соціального розвитку, соціальних розладів, що виникають на різних вікових стадіях [8, с. 121].

У педагогічній літературі під девіантною поведінкою розуміють відхилення від прийнятих у даному суспільстві, соціальному середовищі, найближчому оточенні, колективу соціальних і моральних норм і цінностей, порушення процесу засвоєння та відтворення соціальних норм і культурних цінностей, а також саморозвиток та самореалізація в тому суспільстві, до якого належить людина [7, с. 40].

У короткому соціологічному словнику визначення девіантної поведінки трактується як форма дезорганізації поведінки індивіда в групі чи категорії осіб (девіанти та делінквенти, тобто правопорушники) у суспільстві, що виявляє невідповідність існуючим очікуванням, вимогам морально–правові норми суспільства [2, с. 220].

Стан, що позначають терміном «девіантна поведінка», має ряд специфічних особливостей, які не дозволяють розглядати порушення поведінки в одному ряду з «класичними» варіантами психічної патології. При цьому щоразу постає питання: чи є відхилення в поведінці ознакою психічного захворювання, в тому числі патології особистості, або це психологічна особливість перехідного віку, дефект виховання здорового підлітка.

Поведінкові розлади за В. Т. Кондрашенко – це відхилення від норми зовнішньо спостережуваних дій, в яких реалізується внутрішній імпульс людини. Вони можуть проявлятися як у практичних діях (фактичне порушення поведінки), так і в заявах, судженнях (словесне порушення поведінки). В.Т. Кондрашенко, включає сюди відхилення в поведінці здорової людини, девіантні розлади поведінки та поведінку у випадку нервово–психічних захворювань [2, с. 114].

Девіантна поведінка – це соціально–психологічне поняття, оскільки воно позначає відхилення від норм міжособистісних відносин, прийнятих у даному конкретному історичному суспільстві, дій, фактів та тверджень, зроблених у

межах психічного здоров'я. Іншими словами, це порушення поведінки не викликається нервово-психічними захворюваннями [8, с. 41].

Виходячи з описаних точок зору, поняття «девіантна поведінка» школярів стосовно нашого дослідження можна визначити як систему індивідуальних дій чи дій психічно здорової людини, які не відповідають або суперечать правилам, встановленим офіційно чи фактично в даному суспільстві на певній стадії розвитку, такі як результат несприятливого соціального розвитку та порушення процесу соціалізації особистості. Різноманітність та висока частота проявів порушень поведінки в підлітковому та юнацькому віці обумовили дослідників систематизувати їх (Додаток А).

Девіантна поведінка має складний генез. Серед причин цього, перш за все, слід виділити соціально-психологічну (непатологічну) деформацію особистості та характеристики ситуації, в якій відбуваються певні дії. Оскільки більшість правопорушень серед неповнолітніх вчиняються в групі, при аналізі їх причин слід враховувати загальний статус групи, вплив інших учасників, які можуть вплинути на поведінку особистості при здійсненні конкретних дій.

В числі факторів, що обумовлюють генезис девіантної поведінки С.А. Беличева виділяє такі як: індивідуальний фактор, який діє на рівні психофізіологічних умов антисоціальної поведінки, що ускладнює соціальну адаптацію особистості та виявляється у вадах шкільного та сімейного виховання; соціально-психологічний фактор, який виявляє несприятливі характеристики взаємодії неповнолітнього з його найближчим оточенням у сім'ї, школі тощо; особистісний фактор, який проявляється насамперед у вибірковому активному ставленні особистості до бажаного комунікативного середовища, норм і цінностей його оточення, школи та громадськості, а також в особистісних ціннісних орієнтаціях і у здатності регулювати власну поведінку; соціальний фактор, що визначається соціальними та соціально-економічними умовами компанії [11, С. 20].

Психолог І.С. Кон зазначає, що форми девіантної поведінки взаємопов'язані. Пияцтво, вживання наркотиків, агресія та протиправна

поведінка є одним із блоків, тому залучення підлітка до девіантних дій збільшує ймовірність його участі в іншому. Він зазначає, що соціальні фактори, що сприяють девіантній поведінці, також збігаються. Серед них: шкільні та сімейні труднощі, травматичні події в житті, вплив субкультури чи девіантної групи. Серед індивідуальних факторів особистості, що визначають девіантну поведінку, автор виділяє локус контролю та рівень самооцінки [64, с. 215].

Класифікуючи причини девіантного походження Є.Д. Дедков приводить наступні:

- Соціально-психологічні чинники – неадекватна сімейна освіта, типи сімей, стиль сімейної взаємодії тощо. Зазначається, що однією з основних причин девіантної поведінки молоді є недостатня освіта дітей у сім'ї. «Важкий» підліток зазвичай живе в «важкій» сім'ї. У неблагополучних сім'ях зустрічаються такі види неадекватної освіти – нехтування, емоційне відторгнення, надмірна суворість та акуратність до дитини, посилення тісних стосунків, насильство та фізичне покарання, надмірне захоплення дитиною та гіперопіка [41, с. 40].
- Медико-біологічні фактори – успадкування психічної недостатності, порушення розвитку, патологічне успадкування. Патологічне успадкування обумовлено батьківським алкоголізмом, який проявляється у відсутності захисних механізмів мозку. Поряд із впливом спадковості істотне значення має біологічна неповноцінність нервових клітин мозку, зумовлена такими несприятливими факторами, як важкі захворювання в перші роки життя та травми мозку, які в біологічному розвитку призводять до конкретних темпераментних особливостей і проявляються в емоційній нестабільності у підлітковому віці та слабких сторонах захисту і механізмах адаптації [41, с. 58].

На думку В.В. Ковальова, та А.Є. Личко, кількість спостережень за протестними реакціями найчастіше проявляється в недисциплінарності, хуліганській поведінці, агресивних діях, бродяжництві, суїцидальній поведінці; реакції відмови – небажання вчитися брати участь у корисних робочих

процесах; імітаційні реакції – відносно дорослих, викликаючий тон, нецензурні вирази, пияцтво, вживання наркотиків, сексуальні проступки, реакція гіперкомпенсації – в різних діях антидисциплінарного та асоціативного характеру [31, с. 436].

Реакція емансипації у підлітків найчастіше супроводжується втечею з дому, бродяжництвом, пияцтвом, вживанням наркотиків, статевою свободою. Реакція заснована на необхідності, типової для цього віку, звільнення від контролю та опіки дорослих, протесту проти встановлених правил і розпоряджень, прагнення до незалежності, самоствердження як особистості.

Реакції групування часто проявляються через хуліганські дії, злочини, пияцтво; реакції захоплення – крадіжки, шахрайство, спекуляції; реакції внаслідок утворення статевих імпульсів – ранній статевий акт; реакції, спричинені формуванням самосвідомості – усвідомлення підлітковими колами «дисидентів», істотна поведінка тощо [39, с. 46].

Таким чином, девіантна поведінка шкільної молоді має свою специфічну природу. Серед причин різних відхилень, як ми вже згадували, виділяються соціально–психологічні, психолого–педагогічні, психобіологічні фактори. Причому важливу роль серед цих мотивів відіграють риси характеру. Пізнати характер – означає знати ті суттєві риси, які визначають поведінку. У характері фіксуються звичні причини поведінки, найбільш значущі для ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей та самого себе [11, с. 96].

Однією з особливостей підліткового періоду є завершення формування характеру з акцентуацією деяких рис та подальшим їх вигладжуванням. У підлітковому віці найчастіше проявляються наголоси, які є крайніми варіантами нормального формування характеру. У нормальних умовах наявність тієї чи іншої акцентуації не завжди видна оточуючим, але проявляється у відхиленнях поведінки і не перешкоджає сприятливій соціальній адаптації. Однак під впливом стресу, травматичних ситуацій, життєвих труднощів, яких досить багато в підлітковому віці, люди з акцентуаціями характеру можуть стати девіантними.

Проблеми акцентуацій характеру стосувалися як вітчизняних (П. Б. Ганнушкин, В. В. Ковальов, А. Е. Личко), так і зарубіжних психологів (Е. Кречмер, К. Леонгард). Характерні риси акцентованої молоді найкраще, на наш погляд, описані та пояснені з точки зору концепції характеру А.Є. Личко. Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, в яких окремі риси характеру надто посилюються, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість щодо певного типу психогенних впливів («місця з найменшим опором» у структурі наголосів, так звані «негативні» властивості характеру) з хорошою і навіть підвищеною стійкістю до інших («позитивні властивості») [81 с. 438].

Акцентуації зазвичай компенсуються з часом. І лише в складних психогенних ситуаціях, які давно вплинули на характер, не тільки можуть стати ґрунтом для гострих афективних реакцій, неврозів, але й умовою для формування психопатичного розвитку. Причинами зміни особистості у підлітків є соціальні та біологічні фактори, які не діють ізольовано, а тісно взаємодіють.

У спеціалізованій літературі описані дві класифікації типів акцентуації особистості – перша була запропонована К. Леонгардом, а друга – А.Є. Личко. Класифікаційні групи цих вчених відрізняються своїми назвами, але їх зміст має багато спільного. У класифікації К. Леонарда відсутні нестійкий та конформний типи, а також астено–невротичний тип, які є досить поширеними в підлітковому віці, а в класифікації А.Є. Личко дистимічний, практично не з'являється в підлітковому віці [22, с. 239].

У підлітків, крім «чистих», спостерігаються змішані типи акцентуацій. Іноді їх формування визначається генетичними факторами, можливо умовами розвитку в ранньому дитинстві. Цей ритм включає: сумісні гіпертензивні комбінації лабільного типу з циклоїдними, астено-невротичний тип з чутливим та психоастенічним; шизоїдний тип з чутливими, психоастенічними, епілептоїдними та істероїдними; істероїдний тип з епілептоїдом. Такі комбінації називають проміжними типами.

За різними даними дослідження (А.А. Вдовиченко, А.А. Реан) найбільш часто девіантна поведінка зустрічається серед підлітків з акцентуаціями нестійкого, епілептоїдного, шизоїдного і гіпертивного типів. Серед змішаних типів часто зустрічаються епілептоїдно-нестійкий [67, с. 139].

Таким чином, у динаміці акцентуації можна говорити про таке явище, як акцентуація наголошених характеристик у підлітковому віці та поява в цьому контексті девіантної поведінки. У зв'язку з цим виникає проблема запобігання девіантної поведінки у підлітків.

1.2. Дослідження агресивності як форми прояву девіантної поведінки

В останні роки науковий інтерес до проблеми агресії значно зріс. Вчені різних напрямків пропонують різні підходи до визначення сутності агресивної поведінки та її психологічних механізмів. При всій різноманітності інтерпретацій цього явища, агресія, як правило, розуміється як навмисна інфляція фізичної чи психологічної шкоди іншій людині.

Варто зазначити, що сучасна молодь живе у глобальному комплексі через її зміст та соціальні тенденції. Це пов'язано з темпом технологічних змін, що відбуваються у людей, що зростають у попиті. Маючи багатий характер інформації, який глибоко впливає на молодих людей та підлітків, які ще не виробили чіткої життєвої позиції. Екологічні та економічні кризи викликають у дітей відчай і роздратування. У той же час у молоді виникає протестне почуття, часто несвідоме, і в той же час їх індивідуалізація зростає, що призводить до егоїзму.

Проблема агресивної поведінки юнацтва стає все більш соціально акцентованою і привертає увагу соціологів, педагогів та психологів, які все частіше звертають увагу на контроль агресивних проявів та «зменшення» агресії, особливо серед молоді.

Сучасна реальність змушує психологів по-новому поглянути на проблему агресії в суспільстві. В даний час агресивна поведінка є більш повсякденним

випадком, ніж виняток. Сьогодні молоді люди живуть в епоху швидко мінливих соціально-економічних умов та політичної напруженості, що часто призводить до посилення агресії. Особливістю агресії є те, що емоційна сфера людини сприяє посиленню морального дисонансу, формуванню стресу та депресивних станів. Високий рівень агресії у підлітковому та юнацькому віці є тривожним фактором, оскільки він впливає не тільки на навчальну діяльність, стосунки з батьками, друзями, колегами, на розвиток особистості, але й на успіх майбутньої особистої та професійної діяльності.

Агресія в літературі стосується риси особистості, набутої якості, продукту соціалізації. У багатьох дослідженнях агресія розглядається як поведінка, яка суперечить нормам і правилам існування людини в суспільстві. Це поведінкова реакція, яка характеризує здійснення влади у спробі заподіяти шкоду людині чи суспільству. Агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на пошкодження чи травмування іншої живої істоти, яка не хоче такого поводження [22, с.243]. Агресія як виражена риса особистості – це вороже ставлення індивіда до інших з наміром заподіяти шкоду [28,с. 68].

Значна кількість робіт в психології присвячено розгляду природи і особливостей агресивної поведінки в підлітковому віці (А.М. Прихожан, Л.М. Семенюк, Л. Соловйова, І.А. Фурманов та ін.). Саме цей віковий етап зараховується вченими психологами до розряду найбільш проблемних. Юнацький вік, на відміну від підліткового, вітчизняні та зарубіжні психологи (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, І. С. Кон, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, Е.Ф. Рибалко, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон та ін.) за загальними характеристиками відносять до розряду періодів зі стійким емоційним та інтелектуальним розвитком. Однак психологічні дослідження останніх років (Р. Вельдер, М.С. Калистратова, Ф. Райс, А.А. Реан, Г. Шихі) переконують в тому, що проблема агресивної поведінки особистості в юності не менш актуальна.

У психолого-педагогічній літературі підлітковий вік часто характеризується такими визначеннями, як «кризовий», «переломний», «важкий», «конфліктний». Гормональні зміни, швидка перебудова всіх систем

організму, настання статевої зрілості можуть бути фізіологічними причинами агресивної поведінки [2, с. 86]. Однак соціальні фактори важливіші в цьому віці. Л.С. Виготський вважав, що криза перехідного віку пов'язана з двома факторами: появою пухлини у свідомості підлітка та перебудовою відносин між дитиною та оточенням: ця адаптація є основним змістом кризи. Агресивна поведінка в підлітковому віці значною мірою соціальна [26]. Домінуючу роль у її появі грає спілкування з однолітками. Прагнення підлітків до незалежності та лідерства часто змушує їх захоплюватися негативними лідерами в компаніях, у школі, які виявляють зовнішні ознаки сили, домінування та агресії.

Прагнучи до захищеності, підліток може помилково переймати подібні стереотипи поведінки, не помічаючи за зовнішніми проявами внутрішньої суті [26].

Вікова специфіка підлітків характеризується змінами в розвитку: з'являється почуття дорослості; відбуваються фізіологічні перетворення; зміна соціальної ролі; прагнення до свободи, самостійності; бажання виділитися серед однолітків [26].

Виникає двояка ситуація, коли підліток дисгармонійний в своїй поведінці, висловлює протести і втрачає інтерес до колишніх захоплень, але в той же час починає проявляти самостійність, його діяльність стає більш різноманітною, він відповідальніше ставитися до себе і інших людей і т.д. На даному етапі дитина усвідомлює нову соціальну позицію, яка відображає свідоме ставлення до себе як члену суспільства [47, с. 150].

Важлива особливість розглянутого періоду в тому, що у підлітків виникають питання з приводу сексуальної сфери. Статевий розвиток якраз припадає на підлітковий вік, і відбувається зростання потягу до протилежної статі. Перш за все, підліток заново оцінює свою статеву ідентичність з точки зору своєї відповідності чи невідповідності прийнятним в його середовищі уявленням про маскуліність і фемінність.

Індивідуальні характеристики відіграють значну роль у підлітковому віці. Емоційна сфера підлітків швидко змінюється, стає хаотичною. Зміни духу

залежать від судження про зовнішність інших; заздрість, відсутність свободи. Афективні емоції, що призводять до поганого самоконтролю. Дитина проявляє імпульсивність, нестриманість [45, с. 45].

Однією з причин агресії є бажання підлітка спілкуватися з однолітками, а не батьками. Підліток хоче зайняти соціальну позицію в класі, щоб задовольнити потребу в авторитеті для отримання уваги. Але клас швидше змінюється зі «крутішою» групою. Щоб досягти цього, дитина повинна реагувати на нову групу, яка часто неформальна, а її члени характеризуються девіантною поведінкою. Щоб зберегти свій новий статус, підлітки діють агресивно, підтверджуючи вірність неформальній групі [43, с. 182].

Сімейна взаємодія та соціально-економічні можливості родини є однією з головних причин агресії. У підлітковому віці дитина оцінює матеріальне становище в сім'ї, усвідомлює нездатність реагувати на потреби, викликані, наприклад, появою нових моделей телефонів для друзів. Саме тому народжуються агресія, почуття зовлікання, відстороненість від навчання, друзі, які заважають спілкуванню дітей та батьків [71, с. 272].

Деякі дослідники (Л.С. Виготський А. В. Толстих та інші) вважають підлітковий вік періодом підготовки до юнацького віку. Дитинство, юність – це частина життя людини. Але молода людина, на відміну від дитини та підлітка, юридично бере на себе права та обов'язки дорослої людини, хоча, на думку Б.Г. Ананева, через різні вікові особливості, молоді люди мають характеристики, як підлітків, так і дорослих. Цей віковий період характеризується активністю соціального життя [14, с. 375].

Якщо ми розглянемо ситуацію соціального розвитку, яку Л.С. Виготський визначив як специфічне для кожного віку відношення дитини до соціального середовища, то можна зазначити, що в підлітковому віці воно пов'язано з різкою зміною способу життя та соціальних відносин. Соціальна ситуація вимагає вибору додаткового життєвого шляху, професії, і цей вибір багато в чому впливає на поведінкову стратегію [19, с. 224].

Ряд авторів пов'язує юнацьку агресію з емоціями. Роль емоцій у психічному розвитку людини, реалізується в її поведінці, відзначали в своїх дослідженнях П.К. Анохіна, В.В. Бойко, В.К. Вилюнас, Н. Я. Грот, Р.С. Немов, С.Л. Рубінштейн та ін. Згідно з деякими теоретичним напрямками (теорія мотивації Холта, теорія Плутчика і ін.), Особливості емоційних реакцій в юнацькому віці залежать від гормональних і фізіологічних процесів, і це підтверджується дослідженнями Ш. Бюлера, Г. Піррова, Е. Шпрагнера.

Варто звернути особливу увагу на те, що, згідно з дослідженнями Е.П. Ільїна, М.С. Пономарьов, тенденція до вираження основних емоцій страху в підлітковому віці набагато вища, ніж у юнацькому віці, а гніву – як у ранньому підлітковому віці (що набагато вище, ніж у середньому підлітковому віці). Тобто молоді люди схильні до частого страху та гніву, що впливає на їх агресивні реакції [47, с. 159].

Розглядаючи цей віковий період з погляду біологічних теорій агресії, можна зазначити, що агресія серед молоді менш визначається біологічними причинами, ніж агресія підлітка чи дитини. Пубертатний процес наближається до кінця, гормональний фон нормалізується. Якщо хлопчик чи дівчинка біологічно обумовлені агресією, цілком ймовірно, що вона вже проявилася на більш ранніх етапах життя, а підліткове життя компенсується певними соціальними навичками, які певною мірою контролюються. Однак Е. Шпрангер, розглядаючи психофізіологічні особливості особистості, виділив три типи молоді: перший супроводжується швидкими змінами, внутрішніми та зовнішніми конфліктами; другий характеризується плавними змінами та відсутністю гострих конфліктів, а третій поєднує риси першого та другого [6, с. 12]. Таким чином, можна зробити висновок, що якщо для підліткового віку характерний пізній кінець підліткової кризи, то агресію хлопців та дівчат можна частково пояснити біологічними причинами.

Спираючись на теорію психоаналізу, ми можемо побачити праці А. Фрейда, який стверджував, що в підлітковому віці сплеск енергії інстинктів

чинить опір здатності розуму та сил свідомості, що є основною причиною агресивної поведінки [24, с. 83].

Однак, на нашу думку, біологічні причини агресії в підлітковому віці набагато менш важливі, ніж соціальні причини. Від того, наскільки буде експресивна та агресивна поведінка у підлітковому віці, залежить, наскільки молодий чоловік адаптується до суспільства [26]. Вчений І.С. Кон вважає, що емоційне напруження, яке спостерігається в підлітковому віці і може спровокувати агресивну поведінку, пов'язане з психологічними труднощами дорослого життя і обумовлене суперечливістю рівня домагань та образу власного «Я». Згідно з дослідженнями А. Бандури, моделювання відіграє головну роль у формуванні агресивної поведінки у підлітковому віці [15, с. 226]. Найчастіше найбільш агресивними є ті хлопчики та дівчатка, батьки яких раніше заохочували своїх дітей бути агресивними щодо інших. Крім того, слід звернути увагу на те, що поведінка підлітків, не схильних до агресивних вчинків, контролюється внутрішнім почуттям провини та бажанням уникнути конфлікту, тоді як агресивна молодь має керуючий фактор страху перед покаранням або внутрішнім контролем над агресією загалом. [26, с. 207].

Спираючись на роботи таких вчених, як К. Бутнер, П.К. Дерешкавичус, Л. В. Куліков, В.С. Мухіна, Г. Парренс, Е.Ф. Рибалко та ін., можна зробити висновок, що формування особистості в юнацькому віці тісно пов'язане з процесом підготовки до майбутньої професійної діяльності і, водночас, відчуває вплив сімейного та соціального середовища.

Вітчизняний психолог Д. Б. Ельконін зазначає, що поведінка юнаків визначається головним чином управлінською діяльністю, властивою тому віку, а саме навчальною та професійною діяльністю, пов'язаною з розвитком інтелектуальної та когнітивної сфер [38, с. 61]. Тому агресивна поведінка значною мірою притаманна юнацькому вікові, хоча і дещо менше, ніж підлітковому. Агресивна поведінка в ранньому юнацькому віці певною мірою може бути викликана біологічними причинами, але в основному її причини в стані стресових розладів зумовлені необхідністю адаптуватися до нових умов

життя, кризи 17 років, що Е. Еріксон характеризує як «нормативну кризу» ідентичності [21, с. 83].

Також вважається, що криза ідентичності, яка виникає в підлітковому віці, відіграє значну роль у формуванні молодіжної агресії та агресивної поведінки. За словами Ю.Г. Овчинникова, в стані цієї кризи людина не здатна зрозуміти, хто вона. Вона може перелічити власну ідентичність, але не вистачає емоційного стрижня, який їх об'єднує. Автор вважає, що існує криза між кризою ідентичності та емоційною кризою підліткового віку, а втрата визнання чи соціальне визнання значним середовищем може спровокувати агресивну поведінку молоді [93, с. 212]. Порівняльна характеристика підліткового та юнацького віку представлена у таблиці Додатку Б.

Загалом можна зробити висновок, що насамперед агресія породжується складною сукупністю психофізіологічних та соціальних причин. Основні причини агресії та агресивної поведінки в цьому віці вбачаються у стані стресових розладів, пов'язаних із пристосуванням до нової життєвої ситуації, а також у соціальній дезадаптації та поганих соціальних навичках, засвоєних у ранньому віці.

По-друге, агресія та агресивна поведінка тісно пов'язані з успіхом у оволодінні навчальною та професійною діяльністю, адже саме цей вид діяльності призводить до вивчення цього вікового періоду.

По-третє, агресивні прояви, пов'язані з навчальною діяльністю, з якою найчастіше стикаються вчителі, можна пояснити психолого–педагогічними теоріями, а отже, існує реальна можливість дослідити, зрозуміти ці явища юнацьких почуттів та підготуватися до належного викладання їх проявів.

1.3. Булінг як соціально–психологічний феномен девіантної поведінки шкільної молоді

Проблема булінгу є актуальною в наш час, її слід вивчати стосовно проблеми психологічного клімату в освітньому середовищі. Незважаючи на те,

що про шкільне насильство повідомляється давно, у системі наукових знань немає конкретних програм профілактики, регулювання та корекції, загально визнаних на даному етапі. Д. А. Лейн пише, що проблема розв'язання знущань є складною, оскільки це явище впливає на багато аспектів взаємодії дітей один з одним [36. с. 5].

На сьогоднішній день надзвичайно гостро постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнівської молоді в усьому світі. На жаль, Україна є одним зі світових лідерів за показниками цькування серед дітей. Відповідно до дослідження ЮНІСЕФ 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу та 24% дітей стали жертвами булінгу. ЮНІСЕФ визначає булінг (від англ. to bull – переслідувати) як небажану агресивну поведінку дітей шкільного віку, яка призводить до цькування дитини іншою дитиною чи групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили [25].

Поняття «булінг» з'явилося в українському законодавстві недавно, хоч як соціально–педагогічна та психологічна проблема булінг існує вже багато років. Наприкінці 2018 р. український парламент ухвалив Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Зокрема, зміни внесені до Закону України «Про освіту» шляхом закріплення поняття «булінг» та його основних ознак. Так, булінг (цькування) визначається як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була завдана шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [74].

Вчені виділяють 3 основні підходи, в яких розглядається булінг:

1. Диспозиціональний – в цьому підході зосереджується увага на індивідуальних особливостях учасників ситуацій цькування,

внутрішньоособистісних передумовах, які призводять до того, що людина виявляється в них жертвою або агресором.

2. Темпоральний – вивчає нерівномірну реалізацію ризиків протягом життєвого шляху, а також підкреслює існування періодів сензитивності в зв'язку з подіями життя, при переживанні яких підвищується вразливість людини і зростає ризик освоєння ролі агресора чи жертви в ситуаціях булінгу.

3. Контекстуальний – в цьому підході наголошується роль середовища, мікроклімату групи і системних процесів в співтоваристві в тому, що домінуючим способом взаємодії між людьми стає спосіб, заснований на нерівності влади: контекст актуалізує внутрішньоособистісні передумови і переводить булінг з розряду ризиків в розряд дійсності.

Ці підходи розрізняються з точки зору цілей психологічної роботи, спрямованої на припинення ситуацій булінгу [66, с. 17].

У психологічній та довідковій літературі зарубіжними дослідниками булінг розглядається як:

- цькування (Д. Лейн) і являє собою насильство, яке може носити як короткочасний, так і тривалий характер, може бути фізичним або психологічним, і виявляється у ставленні індивіда або групи людей, нездатних захистити себе в ситуації, що склалася (Е. Роланд); бійка або сутичка між двома людьми (Д. Олвеус) [72];
- тривале насильство, фізичне або психологічне, яке здійснюється однією людиною або групою людей і спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації, з усвідомленим бажанням заподіяти біль, налякати або піддати людини тривалої напруги (Heald) [69];
- ситуація, коли людині загрожують, її б'ють і штовхають, замикають в кімнаті, відправляють страхітливі повідомлення, відмовляються з нею розмовляти (Р.К. Smith і I. Whitney) [69];
- шкільне насильство, піддається спостереженню дії, яка має місце в спілкуванні між молодими людьми в школі і яка є причиною появи почуття образи або стресу (С. Arora) [73];

- поведінка, яка визначається як напад (фізичний або психологічний, соціальний, вербальний) і може проявлятися неодноразово у людей, чия влада формально або ситуативно вище, над тими, хто не може захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [70];
- порушення правил у взаємодії, в якому авторитетний суб'єкт неодноразово демонструє таку поведінку, що народжує замішання менш домінуючого суб'єкта і може бути здійснений індивідуально або в групах [66];
- особливий вид насильства, коли людина нападає фізично або загрожує іншій людині, для того, щоб вона відчувала себе ізольованою, наляканою, позбавленою свободи дій тривалий час [68].

Дослідження, викликані явищем булінгу, згідно з А. Келлі та Д. Ольвеуза може мати довготривалий характер і може впливати на самопочуття та переживання різних труднощів у дорослому віці. У свою чергу, вчені показали, якщо ситуація з булером повториться, це може спричинити психологічний шок, сильну депресію, психопатологію та погіршення фізичного здоров'я, що ще раз підкреслює важливість проблеми.

Вітчизняні дослідники розглядали поняття «булінг» як:

- залякування, фізичний або психологічний терор, який може бути направлений на підпорядкування однієї людини іншій і на те, щоб викликати в іншого страх» (І.П. Кон) [66];
- «шкільне цькування» (school bullying), яке включає в себе сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які зачіпають процес тривалого фізичного або психічного насильства з боку індивіда або групи щодо індивіда, який не може захистити себе в даній ситуації (О. Д. Маланцева) [72];
- психологічна, фізична агресія (напад) з метою завдати шкоди жертві, залякати її (Е.Н. Ушакова) [32];

- форма міжособистісної взаємодії, де одна людина виступає в ролі кривдника, а інший – в ролі жертви, яка тривалий час і систематично піддається фізичному та / або психологічного насильства (Т. Мерцалова) [38];
- стереотип взаємодії в групі, при якому людина протягом часу зустрічається з навмисним заподіянням собі шкоди або дискомфорту з боку іншої людини або групи людей, що володіють більшою владою (силою) (О.Л. Глазман) [15];
- тривале свідоме насильство, яке не є самозахистом і виходить від одного або декількох осіб (І. Бердишев).

На думку Д. Міллера, булінг включає в себе чотири істотних компоненти:

- по відношенню до інших людей – це завжди агресивне і негативну поведінку;
- така поведінка носить постійний характер;
- спостерігається зазвичай тоді, коли учасники спілкування мають неоднакову владою;
- грубість агресора є умисною [71].

Проаналізувавши різні джерела, слід зазначити, що іноді розглядають булінг як синонім до поняття «віктимність» і «насильство». Порівняльний аналіз понять «булінг», «віктимність» та «насильство» міститься у Додатку В. Однак віктимність визначається як підвищена здатність людини в силу соціальної ролі або ряду духовних і фізичних якостей, при певних об'єктивних обставин, ставати потерпілим. А насильство – це будь-який спосіб поведінки, який використовується для того, щоб керувати думками, почуттями і вчинками іншого, всупереч його бажанню, волі і переконань, але з психологічної вигодою для насильника [66]. Однією з причини становлення віктимності і є шкільний булінг. Хоча терміни «булінг», «віктимність» та «насильство» мають схожі характеристики, булінг все ще є незалежним і більш широким терміном, що включає характеристики як віктимності, так і насильства.

Неможливо сказати, що булінг – це поведінка, швидше за все, це форма взаємодії, в якій проявляються різні типи поведінки. З одного боку, рахунків конфліктну структуру, а з іншого – має специфічні характеристики, що відрізняють насильство від інших форм конфлікту [66, с. 28].

Булінг може бути проявом агресії різних типів, але у великому відсотку випадків він ближче до непрямой форми. Швидше за все, це причина того, що дослідники агресії давно не висловлюються, оскільки пряма агресія видна всім, а результати непрямой агресії не завжди можуть бути доведені жертві – агресори можуть її заперечити, вони можуть видати це за щось інше (нещасний випадок, помилка жертви тощо, приховати свою причетність до цього. Зловживання надсилаються в найбільш уразливі місця жертви, тому важко пояснити тяжкість шкоди стороннім людям [72].

Таким чином, узагальнене визначення булінгу зводиться в першу чергу до навмисного, що не носить характеру самозахисту і не санкціонованого нормативно–правового акту. У другу чергу до тривалого (повторюваного) фізичного або психологічного насильства з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) відносно індивіда, які відбувається в організованих колективах з певної особистою цілю (наприклад, бажання зайняти лідерську позицію) [74, с.21].

Наслідки нападів не є просто причиною трагедій, які відбулися з його жертвами; це змінює особистість усіх, хто в ньому брав участь або був спостерігачем. Є люди, які розцінюють булінг як спосіб самоствердитися. Друга група людей – це ті, хто готовий стати більш відомим і сильнішим за рахунок сили. Однак інші хочуть звернути на себе увагу або залякати інших. Четверті повністю заздять своїй жертві. П'яті, можливо, постраждали від булінгу свого часу і зараз засмучені іншими; а деякі просто не розуміють, що вони роблять не так і як вони можуть вплинути на жертв [66, с.51].

Ґрунтуючись на даних дослідженнях, слід зазначити, що булінг є актуальною проблемою сучасного суспільства і в основному прихований для

оточуючих людей. З аналізу визначень булінг видно, що саме «наси́льство», «агресія» і «віктимність» є основними детермінантами даного явища:

- тривале насильство, фізичне або психологічне, яке здійснюється однією людиною або групою людей і спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації, з усвідомленим бажанням заподіяти біль, налякати або піддати людині тривалої напруги (В.А. Heald) [66, с. 110];

- психологічна, фізична агресія (напад) з метою завдати шкоди жертві, залякати і стресувати (Е.Н. Ушакова) [32, с. 86].

Віктимність в складі поняття «булінг» визначається як підвищена здатність людини в силу соціальної ролі або ряду духовних і фізичних якостей, при певних об'єктивних обставин ставати жертвою [21]. Властивість віктимності взаємопов'язана з неадекватно заниженою самооцінкою, з нездатністю, а часом, і небажанням відстоювати власну позицію, брати на себе відповідальність за прийняття рішення в проблемних ситуаціях, з високим рівнем конформізму, з почуттям провини [77, с. 80].

У механізмі булінг дитина бере участь як мінімум в чотирьох компонентах віктимності: ситуативні чинники, наприклад, випадкові пошкодження або участь у колективній бійці; індивідуально–психологічні особливості дитини: агресивність, конфліктність, зухвалість, нахабство, або ж тривожність, боязкість, невпевненість в собі, знижений рівень самооцінки та ін .; специфічний психоемоційний стан дитини: емоційна збудженість або ж пригніченість, стомленість, фрустрація; віктимна поведінка: провокування конфліктів, бійок або навпаки, демонстрація нерішучості, невпевненості [86, с. 108].

Насильство в якості компонента булінгу – це застосування індивідом різних форм примусу щодо інших з метою придбання або збереження переваги, завоювання тих чи інших прав і привілеїв [73, с. 80].

Слідом за Е. Фром можна виділити кілька форм насильства:

- ігрове насильство – демонстрація своєї готовності, спритності;

- реактивне насильство – захист життя, свободи, гідності, своєї власності; спрямоване не на руйнування, а на захист;
- насильство з помсти – відповідь на насильство насильством;
- потрясіння віри – вид насильства, яке здійснює розчарована, обманута людина;
- структурне насильство – закріплене в способі життя, громадській думці, інтерналізується як «визнання насильства»;
- насильство засуджене, заборонене суспільством;
- приватне насильство – виходить від однієї особи і проявляється в його особистій поведінці.

Шкільне насильство є в основному прихованим для оточуючих процесом, проте діти, які зазнали йому, отримують серйозну психологічну травму, що приводить до різної тяжкості наслідків, аж до самогубства [38, с. 210].

Агресія як один з компонентів булінгу – це мотивована поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, що завдає шкоди об'єктам нападу, що приносить фізичний, моральний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт. Вона поділяється на:

- експресивну агресію – виражена у формі мимовільної спалаху гніву, люті, що не має цільової напруженості;
- ворожу агресію – супроводжується нанесенням шкоди, застосуванням насильства;
- інструментальну агресію – спрямована на досягнення мети: агресія є засіб її досягнення [42, с. 39].

Агресивність являє собою особистісну позицію, закріплену в переважанні руйнівних норм спілкування. Агресивність – вроджена якість, але в процесі соціалізації, виховання особистості ця риса може перетворитися в домінуючу або значно зменшитися, сублімувати іншими видами поведінки, зніматися соціальними нормами заборони [50, с. 248].

З точки зору психоаналітичної теорії З. Фрейда насильство вивчалось як прояв споконвічно притаманних людині інстинктів. Він вважав, що поведінка

людини визначають два потяги: сексуальний потяг і потяг до смерті. Наявність постійного протиріччя між інстинктами і соціальними нормами, що обмежують її дії, породжують внутрішню напругу, яка проявляється, в тому числі і у формі насильства. В аспекті концепції З. Фрейда, насильство є результатом конфлікту між Я і над-Я, яке відображає в кінцевому рахунку протиріччя реального і психічного, зовнішнього і внутрішнього [41, с. 54]. Згідно З. Фрейду, потяг до смерті викликає насильство, а й сама любов породжує агресивність (сексуальну). Також автор вважав насильство одним з основних компонентів мотивації поведінки людини [41].

Представники неофрейдизму Е. Фром запропонував теорію людської деструктивності, в рамках якої він розглядав два абсолютно різних види насильства. Перший – «доброякісне» насильство (оборона, відповідна реакція на загрозу) і «злроякісне» насильство (прагнення до максимально можливого руйнівного ефекту) [36]. Е. Фром пояснює, що агресія і насильство постійно виникають і, так чи інакше, проявляють себе [36, с. 78]. К. Хорні описує людини з агресивними і садистськими нахилами. На її думку, агресія по відношенню до інших людей може бути відповідь, не дивлячись на те, що від агресивних дій можуть постраждати оточуючі. У більшості випадків елементи агресії зустрічаються в поведінці людей, яким ніколи не забороняли батьки висловлювати свої насильницькі нахили щодо інших [36]. Такі нахили можуть передаватися як модель життя від матері або батька або скластися в процесі виховання [36, с. 86].

На відміну від інших теорій, теорія соціального навчання говорить, що насильство може являти собою засвоєну поведінку в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціальне підкріплення. Тобто це говорить про поведінку, орієнтованому на зразок.

Істотне значення тут приділяється навчання, впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей насильницького поведінки. Було доведено, що поведінка батьків може виступати в якості моделі агресії і, що в агресивних батьків зазвичай бувають агресивні діти. Також ця

теорія підтверджує той факт, що якщо за насильницькі дії людина отримує підкріплення, то підвищується ймовірність повторення цих дій надалі [40, с. 112].

В рамках гуманістичного напрямку в психології насильство і агресія є різновидом психологічного захисту. Агресія – відповідь організму на досвід, який був сприйнятий як загрозовий, що не відповідає уявленню індивіда про самого себе (К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлс). К. Роджерс вважав, що насильство є вимушеною дією у індивіда на обмеження його свободи, можливості вибору [41, с. 116].

Класичні соціологи, такі як Е. Дюркгейм («теорія аномії») та Р. Мертон, вважали, що насильство впливає із соціальних переломів, коли немає чітких правил поведінки та системи взаємних очікувань. У цьому випадку насильство спричиняє істотну різницю між ідеями та потребами та лише в дуже обмеженій мірі засобами, які використовуються для їх задоволення [33, с. 75].

У теорії індивідуалізації З. Бауман вказує, що привабливість насильства може зростати, якщо це сприяє з'ясуванню в незрозумілих ситуаціях, якщо хоча б на короткий час з'явиться можливість бути прийнятим, визнаним у групі. Короткий порівняльний аналіз психологічних поглядів на детермінанти булінгу (насильство і агресія) представлений у вигляді таблиці у Додатку Г.

Виходячи з різних психологічних точок зору на детермінанти цькування, важливо згадати, що насильство та агресія формуються на перших етапах розвитку дитини внаслідок імпульсів і може передаватися і як модель життя від батьків до дітей або формуватися в процесі навчання. Насильство проявляється лише в певних соціальних умовах, коли група формує певні характеристики своїх індивідів, включаючи ставлення до насильства, коли потреба в безпеці вже не задовольняється або людина перебуває в кризовій ситуації.

Виходячи з вищесказаного, найбільш послідовними теоріями, які б довели причини та походження знущань, є психоаналітична теорія З. Фрейда. З точки зору всіх проаналізованих тут теорій і концепцій, поняттю «цькування» можна дати таке визначення.

Булінг – це цілеспрямована агресія, яка може бути самообороною; це фізичне чи психічне насильство, що повторюється, подовжене особою чи групою, які мають певну перевагу перед індивідом і мають особливе місце у групі.

Зазвичай виникнення цькування в школі є складним з багатьох причин. Тому важливо визначити фактори цього явище і знайти способи зменшити їх вплив. Група дослідників розробила так звану «піраміду ненависті», яка побудована за тим же принципом, що і Піраміда потреби Маслоу. Вона складається з 5 рівнів: рівень упередженості; рівень дій, заснованих на упередженості; рівень дискримінації; рівень жорстокості; рівень геноциду [35, с. 232]. Причинами жорстокого поводження в міжособистісних стосунках можуть виступати різні фактори, які можна об'єднати в чотири групи: особистості, сімейні, соціальні, оточення (табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Причини виникнення булінгу [35]

Фактори	Опис
Особистісні чинники	Розлади та порушення в розвитку дитини Інакшість Спосіб поведінки Намагання компенсувати невдачі в навчанні, суспільному житті
Сімейні чинники	Дефіцит близьких стосунків у батьків з дитиною та відсутність їхньої уваги до неї Слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) Контроль над дитиною. Гіперопіка над дитиною. Тиск або жорстоке поводження батьків Домашнє насильство Виховання в неповній сім'ї.

Продовження табл. 1.2.

Чинники середовища	Авторитарний стиль навчання. виокремлення вчителем/вчителькою будь-якого учня/учениці як позитивного або негативного прикладу Ігнорування проблеми на рівні закладу освіти Відсутність контролю з боку педагогічного персоналу за поведінку
Соціальні чинники	Гендерні стереотипи Сексуальна орієнтація Соціальна та економічна нерівність Популяризація насильницьких моделей поведінки

Отже, для успішного подолання цькування у навчальному закладі перш за все необхідно взаємодіяти з громадськістю, включаючи особисті стереотипи, адже саме на їх основі народжуються ненависть та агресія до інших. По-друге, слід враховувати, що діти сприймають ставлення, реакції, поведінку дорослих, які вони часто несвідомо випромінюють. Тому батьки та вчителі повинні працювати над своїми емоціями, контролювати власні заяви та дії, реакції та поведінку, щоб не викликати залякування.

Ситуація булінг має колективний характер. У школі діти утворюють певну ієрархічну соціальну структуру, яка, як правило, має три основних елементи, а саме: кривдник (булер) потерпілий або жертва булінгу; спостерігачі [29, с. 135].

Кривдник (булер) – це той, хто безпосередньо здійснює знущання. Злочинці– це найчастіше ті, хто виростає без заборон і повноважень дорослих. Їм часто не вистачає уваги та поваги дорослих, через що вони завжди повинні стверджувати себе на шкоду іншим. У більшості цих дітей яскраво виражені нарцисичні та лідерські якості. Довіра злочинця не на шкоду особистим досягненням, а приниження інших, демонстрація його сили та переваги над слабкими. Вони нечутливі до страждань інших і можуть сприймати знущання

наскрізь по відношенню до інших як розваги, вони ніколи не каються у своїх вчинках. Садистські тенденції можуть бути притаманні справі злочинця, це проявляється у насолоді процесом знущань [66, с. 152].

Спостерігачі – це невидимий двигун у циклі знущань, в залякуванні. Спостерігачі можуть реагувати трьома основними способами: уникати конфлікту, підтримувати переслідувача чи захищати жертву. За підтримки трекера, булер стає ще агресивнішим. Коли спостерігач приймає частину жертви, стан та дії хулігана ставлять під сумнів, і хуліган часто припиняє переслідування. Однак найчастіше спостерігачі вважають за краще залишатися в тіні. Свідки зазвичай мало згадуються в історіях знущань, що дозволяє припустити недостатню обізнаність про їх роль у знущаннях. У той же час самі свідки часто не сприймаються як учасники того, що відбувається.

Модель інтервенції з боку спостерігача допомагає зрозуміти умови, за яких люди вирішують допомогти іншій людині. Він включає в себе п'ять кроків, які необхідно зробити для втручання свідка: 1) спостерігати за тим, що відбувається; 2) інтерпретувати цю подію як критичну; 3) брати на себе особисту відповідальність за надання допомоги; 4) визначити, які дії слід вжити; 5) надання допомоги [68, с. 205].

Отже, допомога спостерігача передбачає насамперед необхідність спостерігати за тим, що відбувається. Мабуть, рівень сприйняття не є визначальним у поведінці спостерігача.

Другий етап – класифікація події як критичної. Одне і те ж явище можна оцінити по-різному, залежно від індивідуальних особливостей та обставин. Соціальна оцінка інциденту може мати негайні наслідки для поведінки спостерігача [69, с. 120]. Дослідники визначають гендерні відмінності в показниках подій. Підлітки мають значно нижчий рівень сприйняття тяжкості інциденту, вони швидше говорять переслідувачу, що вважають, що інцидент є смішним. Ряд стратегій оцінки ступеня тяжкості інциденту, який відвідував спостерігач, пов'язаний з формами морального виключення: зняття відповідальності та зниження значення.

Третій крок, згідно з моделлю втручання свідків, полягає в необхідності взяти на себе особисту відповідальність за надання допомоги. На думку Н. Броді, значну роль відіграє деперсоналізація факторів (розуміється як здатність уникати візуальної ідентифікації) та близькість з жертвою [68, с. 58]. Деперсоналізація, оцінена суб'єктивно, позитивно асоціюється з пасивною та негативною спостережливою поведінкою із соціальною підтримкою та активною захисною поведінкою. З іншого боку, здатність спостерігача залишатися в тіні знижує ризик протистояти гніву реакції агресора.

Дослідження моральної обізнаності та відстороненості базуються на теорії пізнавального розвитку Ж. Піаже, теорії морального розвитку Кольберга, теорії морального відсторонення Бандури (соціально–пізнавальні процеси мали на меті уникнути почуття провини та самовиправдання при вчиненні дії. аморальні або соціально неприйнятні). Емпатія, здатність приймати одну точку зору, позицію іншої вважаються фактором, який протистоїть моральному відчуженню. Загальна тенденція просоціальної поведінки є позитивним предиктором поведінки, що підтримує, тоді як вік, стать, труднощі в спілкуванні з однолітками та самооцінка в ряді досліджень не виявили впливу на поведінку, яка підтримує спостерігачів [70, с. 156].

Крім індивідуальних чинників, особливу роль в поведінці спостерігача грають контекстні фактори, серед яких ступінь тяжкості інциденту і інші свідки (їх кількість, ступінь близькості, особливості реагування). Тяжкість інциденту визнається одним з найбільших важливих факторів, що визначають свідочтво. Юнаки частіше допомагають жертві, якщо булінгу приймає серйозні форми [66, с. 224]. Спостерігачі частіше приєднуються до інших свідків, якщо вони входять в їх референтну групу. Намір підтримати переслідувача буде вище, коли переслідувача підтримують і друзі; і нижче, якщо друзі захищають жертву. Ще одним фактором є соціальні відносини з жертвою. Близькість з жертвою, її приналежність до референтної групи пов'язані з більш активною соціальною підтримкою і захистом і більш низькою ймовірністю пасивної поведінки [64, с. 32].

Четвертим кроком є вибір засобів і дій, які повинні бути зроблені. Незнання того, як допомогти і кому повідомити, визнається в якості одного з основних чинників невтручання спостерігача. Найчастіше спостерігачі вважають, що публічна допомога жертві може бути контрпродуктивною і привести до продовження або посилення цькування. Крім того, свідки часто вважають, що такий формат допомоги може збентежити жертву, викликати у неї почуття ніяковості, а вибір особистого або публічного формату може залежати від уявлень про ризики, пов'язані з публічною комунікацією [70, с. 76].

П'ятий крок пов'язаний з реалізацією наміру допомоги. Сформований намір не завжди здійснюється. Цілий ряд переживань може призупинити або перервати активні дії з боку спостерігача. Страх помсти, тривога за свою соціальну позицію, стурбованість своєю безпекою, коливання – ці та інші чинники можуть видозмінити реакцію спостерігача.

На жаль, на даний момент не вистачає емпіричних досліджень, диференційовано представляють поведінку спостерігача на різних етапах. Однак такий аналіз допоміг би знайти відповіді на важливі теоретичні та прикладні питання, починаючи від етапів і факторів допомагає поведінки і до розробки профілактичних інтервенцій.

Дослідження показують, що віктимність може мати найсерйозніші наслідки для здоров'я і приводити до депресії, тривожності і навіть суїцидальної поведінки [64, с. 99]. Жертви булінгу мають більш низькі показники фізичного та психічного здоров'я, частіше виявляють схильність до психосоматичних проблем, делінквентної і агресивної поведінки, соціальної тривожності. Ризик розладів інтерналізації і екстерналізації у жертв булінгу розглядається в контексті факторів ризику розвитку психічних і фізичних порушень внаслідок психічної травми і стресу.

Висновки до першого розділу

Виходячи з описаних точок зору різних дослідників та вчених у розділі, поняття «девіантна поведінка» школярів стосовно нашого дослідження можна визначити як систему індивідуальних дій чи дій психічно здорової людини, які не відповідають або суперечать правилам, встановленим офіційно чи фактично в даному суспільстві на певній стадії розвитку, такі як результат несприятливого соціального розвитку та порушення процесу соціалізації особистості. Різноманітність та висока частота проявів порушень поведінки в підлітковому та юнацькому віці обумовили дослідників систематизувати їх.

Девіантна поведінка шкільної молоді має свою специфічну природу та складний генез. Серед причин різних відхилень, як ми вже згадували, виділяються соціально–психологічні, психолого–педагогічні, психобіологічні фактори. Причому важливу роль серед цих мотивів відіграють риси характеру. Пізнати характер – означає знати ті суттєві риси, які визначають поведінку. У характері фіксуються звичні причини поведінки, найбільш значущі для ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей та самого себе.

Також можна зробити висновок, що найбільш частіше девіантна поведінка зустрічається серед підлітків з акцентуаціями нестійкого, епілептоїдного, шизоїдного і гіпертивного типів. Серед змішаних типів часто зустрічаються епілептоїдної-нестійкий.

Загалом можна зробити висновок, що насамперед агресія породжується складною сукупністю психофізіологічних та соціальних причин. Основні причини агресії та агресивної поведінки в цьому віці вбачаються у стані стресових розладів, пов'язаних із пристосуванням до нової життєвої ситуації, а також у соціальній дезадаптації та поганих соціальних навичках, засвоєних у ранньому віці.

По-друге, агресія та агресивна поведінка тісно пов'язані з успіхом у оволодінні навчальною та професійною діяльністю, адже саме цей вид діяльності призводить до вивчення цього вікового періоду.

По-третє, агресивні прояви, пов'язані з навчальною діяльністю, з якою найчастіше стикаються вчителі, можна пояснити психолого–педагогічними теоріями, а отже, існує реальна можливість дослідити, зрозуміти ці явища юнацьких почуттів та підготуватися до належного викладання їх проявів.

На сьогоднішній день гостро постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнівської молоді в усьому світі та зокрема в Україні. Явище булінгу надзвичайно поширене в сучасній школі та майже не вивчене в нашій країні і з теоретичних позицій, і з позиції практики. Цю проблему в учбових закладах з багатьох причин замовчують, не афішують випадки знущань.

У психологічній літературі доведено, що булінг є формою насильства, унаслідок якого завдається чи існує загроза завдання фізичної або психічної шкоди будь-якому учаснику освітнього процесу, але найчастіше його жертвами є неповнолітні особи, тобто діти. Доведено, що для попередження та протидії проявам булінгу (цькування) необхідний комплексний підхід: чіткі управлінські дії уповноважених суб'єктів і системна просвітницька діяльність, для подальшої розробки психологами та експертами програм подолання та зниження рівня проблеми булінгу в учбових закладах, розробки ефективних шляхів його попередження шляхом підготовки педагогів та шкільних психологів для раннього виявлення проблеми та вчасної корекції виявлених ознак у шкільної молоді.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРІВ ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Методологічні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки шкільної молоді

Метою нашої дослідницької роботи є виявлення особливостей прояву булінгу в підлітковому і юнацькому віці. Ми припускаємо, що булінг відбувається внаслідок 2-х основних причин: високої агресивності булера, який сам може бути жертвою інших соціальних відносин або індивідуальних особливостей жертви, які призводять до зіткнення інтересів жертви з групою.

Емпіричною базою дослідження представлена вибірка учнів 7–11 класів ізмаїльській загальноосвітньої школи № 14. У дослідженні взяли участь 198 осіб: 123 школяра підліткового віку і 75 учнів юнацького віку. Всього в школі навчається 119 старшокласників. Прояви булінгу трапляються останнім часом. Нами було проведене опитування на предмет поінформованості старшокласників про проблему боулінгу, його наслідки та ін..

Основними завданнями емпіричної частини кваліфікаційної роботи є:

- 1) створити комплекс методів та процедур дослідження, спрямованих на вивчення булінгу у шкільному середовищі та пов'язаних з ним елементів; відібрати надійний психодіагностичний інструментарій;
- 2) здійснити емпіричне дослідження означених показників цькування та певних елементів.

Поставлені завдання визначили хід емпіричної частини роботи, в якій виділено наступні етапи: підготовчий, діагностичний і аналітичний.

На підготовчому етапі дібрано систему методів і процедур отримання даних, що включає спостереження, бесіди, опитування, тестування.

Таким чином, змістом підготовчого етапу стало створення комплексу психодіагностичних методик, необхідних для дослідження показників булінгу

та пов'язаних з ними елементів.

Так, для дослідження булінгу у школі було використано методика «Опитувальник ризику булінгу (ОРБ)» А.А. Бочавера, В.Б. Кузнецова, Е.М. Дмитрівський, М.А. Завалишина, Н.А. Капорська.

Основною позицією, на якій він будувався, була ідея знущання як інструменту побудови соціальної ієрархії та подолання соціальної невизначеності. У ситуаціях психологічного стресу, страху, невпевненості, тривоги, насильство може стати способом групової самоорганізації, про що свідчать дослідження не лише знущань у школі, а й знущань у армійських частинах, це також частково дозволяє боротися з негативними почуттями вимушеної присутності в класі. Різниця у владі починає використовуватися для підтримки слухання і з цього погляду стає вигідною для вчителів, які можуть її підтримати. Крім невизначеності, як правило, соціальне середовище надає групам приклади стосунків, побудованих на домінуванні/підпорядкуванні (авторитарні вчителі, домашнє насильство, різні форми агресії в соціальному контексті).

Тому важливою передумовою для появи шкільних знущань стає фундаментальне почуття невпевненості в класі, через невизначеність статусу, стрес, змушення групи приєднуватися без урахування особистих уподобань, пропонувані оточенням як моделі стосунків, заснованих на нерівності влади.

Анкета шкільного ризику булінгу (ОРБ) була розроблена в кілька етапів. Розроблена методика включає трирівнева модель ризику (табл. 2.1.) та складається з тих компонентів, на які можна впливати в психологічній діяльності в школі. Блок, пов'язаний із сімейною ситуацією, був виключений, оскільки психокорекційна робота з сім'єю на основі шкільної діагностики практично неможлива. Питання щодо сексу та психоактивних речовин були виключені, оскільки в діагностичному форматі в школі такі запитання провокують бажані соціальні чи нереалістичні відповіді. Крім того, вони викликають занепокоєння у педагогів та адміністрації, що, швидше за все, супроводжується явним або прихованим припиненням психодіагностики.

Звузили перелік питань щодо якості стосунків з викладачами, щоб не посилити тривогу серед останніх.

Таблиця 2.1.

Трирівнева модель ризиків

Шкала	Характеристика
Ризики на рівні класу	Цькування; цькування з боку вчителів; бійки; крадіжка; хуліганство; підвищений інтерес до тем сексу і вживання психоактивних речовин.
Ризики на рівні школи	Суб'єктивне відчуття небезпеки; відчуженість між учнями; бездоглядність; стигматизація класу.
Ризики на рівні сім'ї	Бездоглядність; насильство.

Таким чином, з аналізу приватних ризиків було здійснено перехід до аналізу більш загального емоційного фону – тривоги, напруженості, невпевненості з урахуванням більшості початкових ризиків у вигляді окремих запитань. Підсумковий опитувальник включав твердження про фактори ризику знущань у класі та в школі.

Опитувальник ризику булінгу складається із 14 питань, до яких пропонується від однієї до восьми відповідей з можливістю множинного вибору. Частина пропонованих відповідей характеризує ризик булінг, частина, навпаки, свідчить про психологічну безпеку. Передбачається, що найбільш часто обрані в класі патерни відповідей відповідають існуючій в класі атмосфері і можуть інтерпретуватися з точки зору вказівки на переживання безпеку або небезпеку і відповідний ризик булінг.

Чотири шкали відповідають припущенням про ризики усередині класу і ризики всередині школи. Короткий опис шкал опитувальника представлений у таблиці 2.2.

Зміст шкал анкети ОРБ

Назва шкали	Опис шкали
Шкала небезпеки	Вимірює ступінь нормалізації неповаги, небезпеки і нехтування правилами і кордонами. Високі показники за цією шкалою говорять про посилення суб'єктивного відчуття небезпеки у учасників групи і підвищений ризик різних дезадаптивних способів впоратися з тривогою, в тому числі цькування, інших форм агресивної поведінки, вживання психоактивних речовин.
Шкала роз'єднаності	Спрямована на оцінку відсутності згуртованості, величини дистанції між підлітками, а також між ними і вчителями, пов'язаними з відсутністю інструментів впливу друг на друга. Високі показники характеризують не контрольованість групи і вибір стратегії уникнення контактів серед учасників в силу відсутності підтримки і можливості діалогу.
Шкала рівноправності	Оцінює здатність групи до прийняття відмінностей учасників, розподіл ролей і можливість конструктивних, комунікацій. Високі показники по цією шкалою означають, що в групі розподілені ролі, є соціальна визначеність, є діалогічність відносини, що знижує тривогу і захищає групу від ризику цькування на тлі вибудовування системи соціальних статусів.
Шкала благополуччя	Характеризує стійкість кордонів, дотримання правил і утвердження поваги як норми в групі. Високі показники за цією шкалою вказують на реалізацію цінності поваги, яка представляє собою якісну альтернативу цінності влади і сили і служить фактором захисту від ризику розвитку ситуацій булінг.

Через те, що знущання – це багаторівнева конструкція, було розроблено багаторівневий інструмент для оцінки ризику знущань в освітньому середовищі, що відповідає ключовому положення про залякування у науковій літературі. Повертаючись до критеріїв залякування (намір, регулярність, нерівність влади), можна сказати, що шкала небезпеки та роз'єднаності вказують на високий ступінь ризику залякування, оскільки вони характеризують високий рівень агресії, тривоги та ізоляції соціального характеру, яка слугує передумовою виникнення систематичних аутсайдерів (вигнанців, жертв булінгу) та побудовою ієрархічних, владних відносин, в яких усі учасники мають високий рівень тривоги щодо власного статусу групи.

З іншого боку, шкали благополуччя та рівноправності характеризують наявність ресурсів, які захищають з моменту появи знущань, тому що навіть з існуванням певних агресивів вони вказують на відсутність фону напруженості та агресії, пов'язаних із роздратуваннями, підозрами та негативом, і не виявляють жодного зв'язку із соціальним занепокоєнням чи ізоляцією, пропонуючи взаємини щодо поваги та дотримання правил, що є важливою альтернативою знущанням.

Отже, метод побудови банку тверджень анкети, вивчення збіжної обґрунтованості, оцінка відповідності структури опитувальника теоретичній моделі знущань із використанням аналізу факторів дослідження, оцінка внутрішньої узгодженості шкал дозволяє зробити висновок, що новий метод має хорошу діагностичну стійкість, що стосується вирішення таких прикладних проблем, як визначення груп з підвищеним ризиком булінгу, оцінка попереджувальних ресурсів щодо знущань у групі, запобігання цькуванню та створення безпечної атмосфери в навчальних групах, а також навчальна та консультативна діяльність з вчителями та адміністрацією шкіл.

Також для виявлення булінгу у школі та пов'язаних з ним елементів ми обрали такі методики як: «Опитувальник ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянець (Додаток Д), спрямований на виявлення булінг в підлітковому та юнацькому віці. Даний опитувальник дозволяє розділити вибірку на дві

групи:

- «жертви» учні, які представили високу ступінь тенденції бути жертвою булінгу і не проявляли агресивних дій по відношенню до інших учнів.
- «кривдники» учні, які представили себе як учасників булінгу з частотою в декілька разів.

З дослідження, ми не стали виключати учнів, які відповіли, що не відчують себе жертвами (не піддавалися переслідуванню) і не проявляли агресивного характеру по відношенню до однолітків (не виступали на стороні кривдників) для більшої наочності різниці між жертвою і кривдником.

Опитувальник включає питання про явище булінг в групі, про індивідуальний досвід, особливості жертв, причин і реакцій на булінг.

Для діагностики рівня тривожності ми обрали методику «Опитувальник Спілбергера-Ханіна» (Додаток Е). З метою діагностики девіантної поведінки, гіпотетично пов'язаних з агресивністю, у дослідженні використано методику діагностики схильності до девіантної поведінки, розроблену Е.В. Леусом (Додаток Ж), та опитувальник агресивності Басса-Дарки (Додаток З).

Першим нашим необхідним завданням було описати феноменологію агресивної поведінки сучасних школярів та виявити дітей, схильних до агресії. Ця проблема вирішується спостереженням.

Після спостереження за вільною взаємодією 198 школярів віком від 12 до 17 років (9 клас) було виявлено численні та різні форми агресивної поведінки. Більшість дітей, швидше за все, зазнають прямої та непрямой словесної агресії – від агресивних скарг і фантазій до відвертих образ. Деякі учні переживали випадки фізичної агресії – як непрямі (знищення чужих продуктів, занепад чужих речей тощо), так і прямі.

Конкретним завданням було визначити ситуації, в яких найчастіше проявляється агресивна поведінка. Аналіз змісту цих ситуацій необхідний для розуміння спрямованості агресивної поведінки, її причин та цілей, які можуть пролити світло на її мотивацію.

Серед ситуацій, що провокують агресію дітей, було виділено наступні:

- Звернути увагу однолітків;
- Порушення кордонів та достоїнств іншого, щоб підкреслити власну перевагу;
- Оборона і помста;
- Бажання бути головним;
- Бажання отримати бажаний предмет.

Як бачимо, більшість проявів агресивної поведінки спостерігаються в ситуаціях захисту власних інтересів та захисту своєї переваги, коли агресивні дії використовуються як засіб досягнення конкретної мети. В результаті діти отримують максимальне задоволення, коли бажана мета досягається – після чого агресивні дії припиняються.

Таким чином, у більшості випадків агресивні дії дітей є інструментальними чи реактивними. У той же час деякі діти зазнавали агресивних дій, які не мали мети і були спрямовані лише на те, щоб нашкодити іншому. Наприклад, дев'ятикласник ховає телефон своєї подруги і з задоволенням спостерігає за її переживаннями. Фізичний біль або приниження однолітків викликали задоволення у цих дітей, тоді як агресія виступала як самоціль. Така поведінка може вказувати на схильність дитини до природної ворожнечі та жорстокості, що викликає занепокоєння.

Та чи інша форма агресивної поведінки спостерігається у більшості школярів. У той же час у деяких дітей виявляється більш виражена тенденція до агресії, що проявилось в наступному:

- висока частота агресивних дій – протягом години спостереження вони показали щонайменше 4 дії, спрямовані на заподіяння шкоди одноліткам, а інші діти не реєстрували більше однієї;
- поширеність прямої фізичної агресії – якщо більшість учнів найчастіше спостерігають словесну агресію, ці діти часто застосовували пряме фізичне насильство;
- наявність ворожих агресивних дій, спрямованих не на досягнення будь-якої мети (як у інших дітей), а на фізичний біль чи страждання інших.

За цими ознаками ми виділили групу дітей із посиленою агресією, до якої входило 27 осіб (20% вибірки), із них 17 хлопчиків та 14 дівчат.

Серед психологічних рис, що провокують агресивну поведінку, зазвичай недостатній розвиток інтелекту та навичок спілкування, низький рівень саморегуляції, недорозвинення ігрової діяльності, зниження самооцінки та порушення взаємовідносин з оточуючими (Р. Барон та Д. Річардсон) [53, с. 120]. Однак незрозуміло, яка з цих характеристик найбільше впливає на агресію дітей, оскільки кожне дослідження вивчає певну характеристику. У своїй роботі, обстежуючи агресивних дітей, ми прагнули визначити якомога ширший спектр психологічних характеристик, щоб виділити психологічні характеристики, які відрізняють агресивних школярів від їх однолітків.

Отже, підбір психодіагностичного інструментарію дає змогу перейти до наступного етапу нашого емпіричного дослідження – аналізу та інтерпретації отриманих даних.

2.2. Аналіз результатів діагностування та психологічної корекції девіантної поведінки шкільної молоді

Результати діагностичного обстеження підлітків за методикою «Тест СДП (схильність до девіантної поведінки)» авторів Е.В. Леуса (Додаток 3), представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження отриманих даних за шкалою делінквентної поведінки (за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Делінквентна шкала	Високий	4	3	3	1	1
	Середній	20	24	28	26	26
	Низький	12	14	13	16	16

Аналізуючи показники, отримані за шкалою «Делінквентна (протиправна) поведінка», можемо відзначити, що у 12 учнів сформована модель делінквентної поведінки. Вони можуть бути схильними до скоєння дисциплінарних проступків, прогулів уроків без поважних причин, дрібного хуліганства, лихослів'я.

У більшості (124) школярів виявлена ситуативна схильність до делінквентної поведінки, тобто під впливом певних обставин вони можуть зробити дисциплінарні проступки та адміністративні правопорушення.

У 71 респондента ознак схильності до прояву делінквентної поведінки не виявлено. Дані представлені у вигляді діаграми (рис. 2.1.).

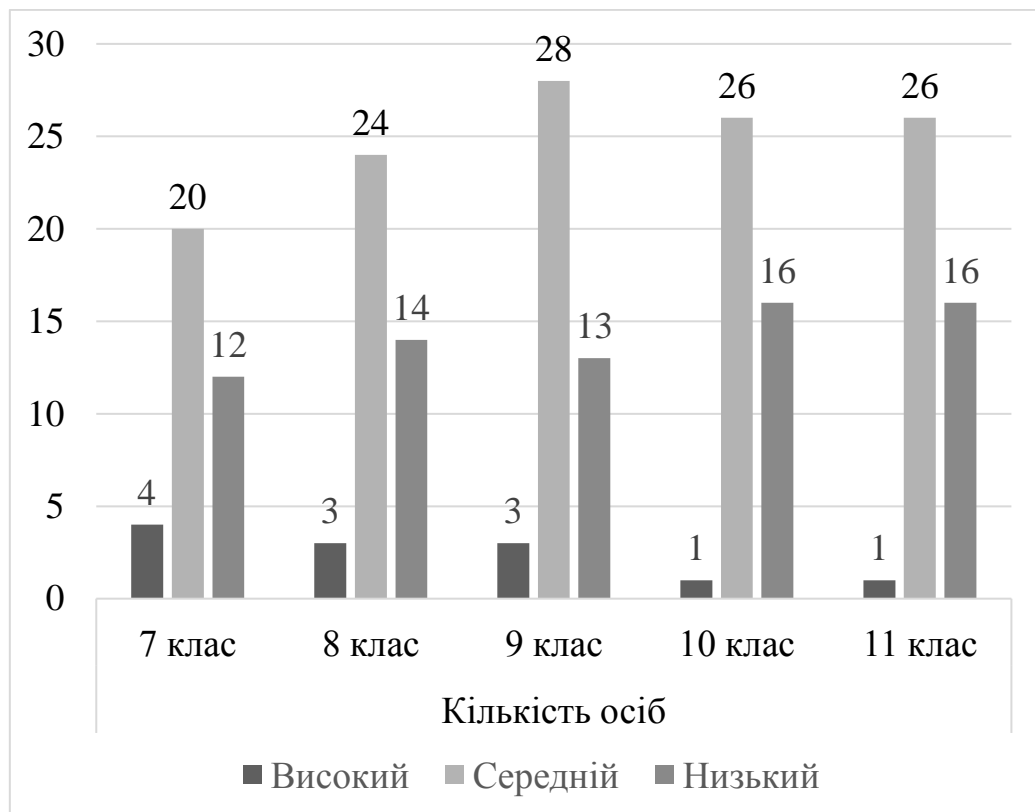

Рис. 2.1. Шкала делінквентної поведінки

Таблиця 2.4.

**Результати дослідження отриманих даних за шкалою адитивної поведінки
(за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)**

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Адидитивна поведінка	Високий	–	–	–	–	–
	Середній	8	10	15	10	19
	Низький	30	31	29	33	13

Виходячи з показників за шкалою «Адидитивна поведінка», можемо зробити висновок, що ні у одного підлітка не сформована модель залежної поведінки. Але для 62 школярів властива ситуативна схильність до залежної поведінки. У інших 136 випробуваних ознаки адидитивної поведінки відсутні. (рис. 2.2.)

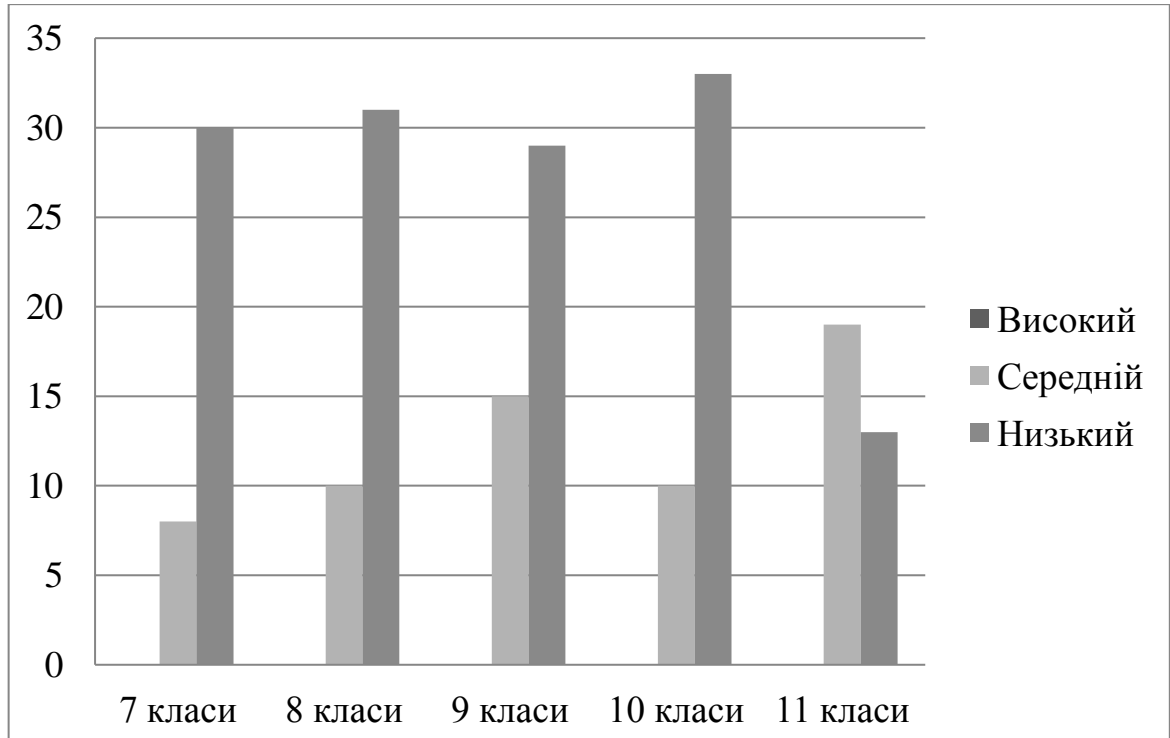

Рис. 2.2. Шкала адидитивної поведінки

Таблиця 2.5.

**Результати дослідження отриманих даних за шкалою агресивної поведінки
(за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)**

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Агресивна поведінка	Високий	10	7	8	1	1
	Середній	21	26	28	10	10
	Низький	5	8	8	32	21

Аналізуючи показники, отримані за шкалою «Агресивна поведінка», можемо відзначити, у 27 дітей сформована модель агресивної поведінки, тобто ці діти можуть проявляти вербальну або фізичну агресію по відношенню до оточуючих, ворожість, негативізм, зухвалість.

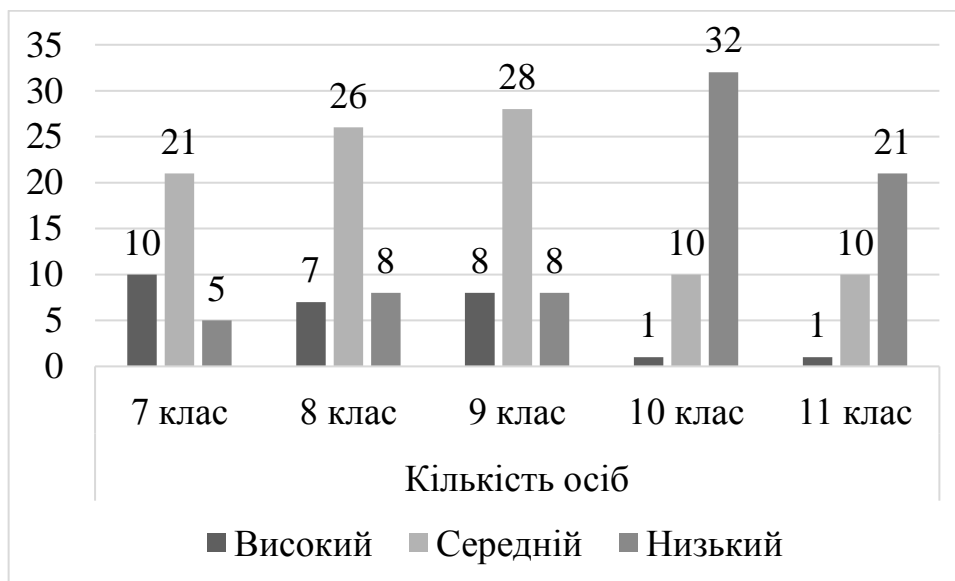

Рис. 2.3. Шкала агресивної поведінки

У 95 респондентів діагностовано ситуативна схильність до агресивної поведінки. Тобто в певних ситуаціях, з їх боку може проявлятися роздратування, образа, підозрілість, ворожість, нападки із звинуваченнями і критикою на адресу інших. Потрібно пам'ятати, що дані прояви в цілому властиві підліткового віку в силу відстоювання підлітком своєї волі і «самості».

У решти учнів (74) ознаки агресивної поведінки відсутні. Пропонуємо розглянути гістограму (рис. 2.3.).

Таблиця 2.6.

Результати дослідження отриманих даних за шкалою аутоагресивної поведінки (за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Аутоагресивна поведінка	Високий	2	1	1	–	–
	Середній	8	9	4	1	–
	Низький	28	30	39	42	32

Виходячи з діагностичних показників за шкалою «Аутоагресивна поведінка», можемо відзначити наступне. У 4 респондентів підліткового віку сформована модель аутоагресивної поведінки. Ці діти є «групою ризику», вимагають уваги до своїх внутрішніх переживань з боку психолога, педагогів і батьків, тому що в силу своїх вікових особливостей (емоційної нестійкості, низької стійкості до стресу, емоційної чутливості та ін.) можуть заподіяти собі шкоду, щоб зняти відчуття напруги, тривоги, депресії; демонструвати парасуїцидальному поведінку і суїцидальні спроби.

Для 22 випробуваних характерна ситуативна схильність до аутоагресивної поведінки. З цими учнями необхідне проведення превентивної роботи. У разі несформованості моделей порозуміння з важкими ситуаціями і проблемами ці школярі можуть потрапити в «групу ризику». У 17 випробовуваних ознаки аутоагресивної поведінки не виявлено. Ступінь вираженості до делінквентної, адиктивної, агресивної і аутоагресивної поведінки в групі обстежених відображена на рис. 2.4.

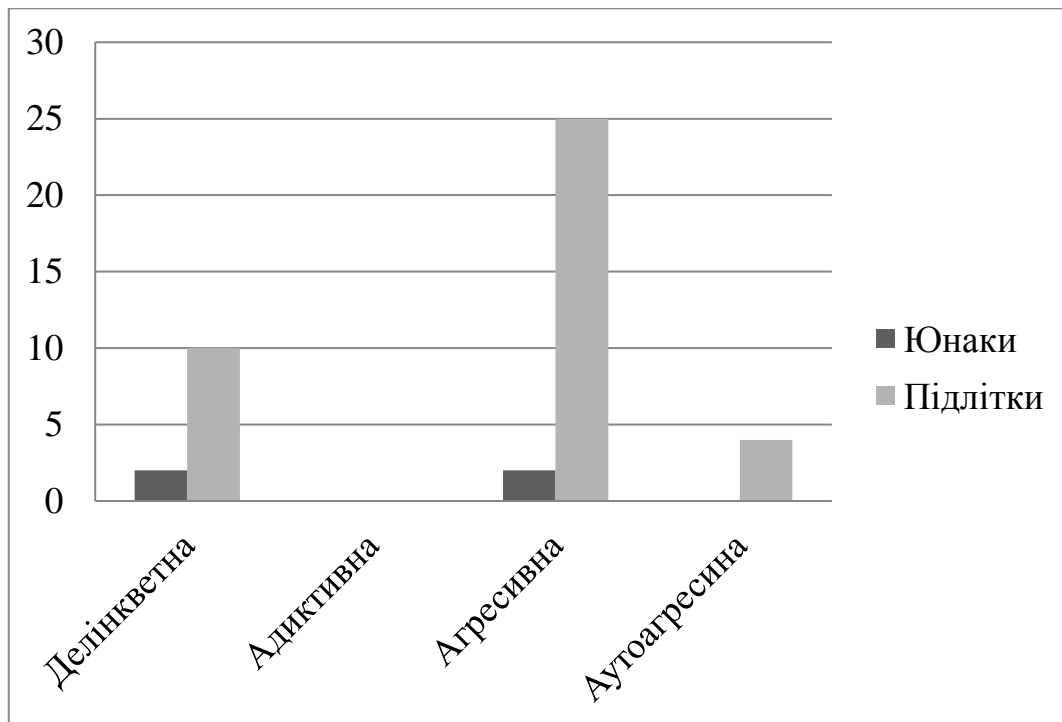

Рис. 2.4. Ступінь вираженості до делінквентної, адиктивної, агресивної і аутоагресивної поведінки юнаків та підлітків

Узагальнюючи діагностичні результати по «Тесту СДП», ми можемо зробити наступні висновки. Для 6% школярів властива схильність до делінквентної поведінки; у 63% респондентів діагностовано ситуативна схильність до протиправної поведінки; у 26% школярів схильність до делінквентної поведінки не визначена. Для 31% респондентів характерна ситуативна схильність до залежної поведінки, у 69% учнів ознаки залежної поведінки відсутні. У 13% випробовуваних сформована модель агресивного поведінки; для 49% респондентів характерна ситуативна схильність до агресивної поведінки; у 38% дітей схильність до агресивної поведінки не визначена. У 2% респондентів діагностована схильність до аутоагресивної поведінки; 11% підлітків характеризуються ситуативною схильністю до аутоагресивної поведінки; у 89% випробовуваних ознаки аутоагресивної поведінки не виявлено.

Як ми бачимо, підлітки більш схильні до прояву девіантної поведінки, ніж юнаки, найвищий показник має агресивна поведінка, тому доцільно

розглянути детальніше її прояви у навчальному середовищі, дані представлені у таблицях 2.7. – 2.10. (Опитувальник станів агресивності Басса–Дарки).

Таблиця 2.7.

Показники агресивності підлітків за методикою «Опитувальник станів агресивності Басса–Дарки»

Рівень агресивності	Учні 7–х класів (кількість)	Учні 8–х класів (кількість)	Учні 9–х класів (кількість)
Низький	17	35	35
Середній	4	1	2
Високий	7	5	6

Таблиця 2.8.

Показники агресивності юнаків за методикою «Опитувальник станів агресивності Басса–Дарки»

Рівень агресивності	Учні 10–х класів (кількість)	Учні 11 класу (кількість)
Низький	57	31
Середній	2	1
Високий	0	0

Як бачимо з таблиці 2.5., у випробовуваних підліткового віку показники агресивності перевищують норму – 18 осіб (15%). Найбільша кількість балів у випробовуваних спостерігається за шкалами «вербальна агресія» і «негативізм». Це, ймовірно, говорить про те, що школяри висловлюють негативні почуття як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (аж до погроз). Показники негативізму свідчать про те, що випробовувані вибирають манеру в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

Дані показники значно відрізняються від результатів, отриманих в ході дослідження групи юнаків. Тільки у 3 досліджуваних (5%) показники

агресивності незначно перевищують норму. У решти піддослідних (95 %) показники практично за всіма шкалами знаходяться в нормі.

Таблиця 2.9.

Показники ворожості підлітків за методикою «Опитувальник станів агресивності Басса–Дарки»

Рівень ворожості	Учні 7–х класів (кількість)	Учні 8–х класів (кількість)	Учні 9–х класів (кількість)
Низький	22	34	40
Середній	1	2	0
Високий	5	2	1

Таблиця 2.10.

Показники ворожості юнаків за методикою «Опитувальник станів агресивності Баса–Даркі»

Рівень ворожості	Учні 10–х класів (кількість)	Учні 11 класу (кількість)
Низький	58	31
Середній	1	1
Високий	0	0

Як видно з таблиці 2.7, рівень ворожості у підлітків яскраво виражений. Це свідчить про те, що 7% опитаних можуть інтенсивно і тривало відчувати неприязнь, при якій агресивне ставлення до когось проявляється як активно і відкрито, так і прихованим чином. У цих респондентів часто з'являється бажання, спонукання заподіяти шкоду когось, хто сприймається як «ворог». Можливо це пов'язано з тим, що діти не бачили довірчих партнерських відносин і не вміють довіряти, тому розглядають оточуючих як людей, які можуть завдати шкоди.

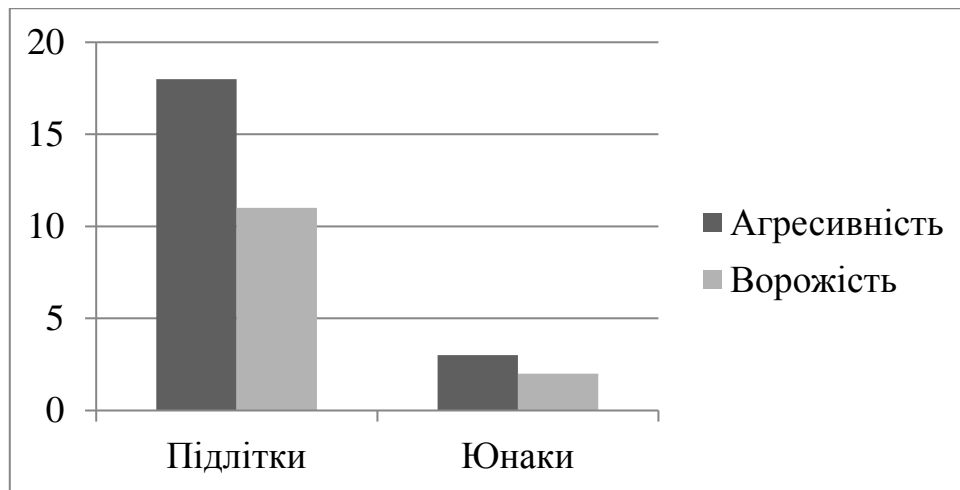

Рис. 2.5. Порівняння станів агресивності та ворожості між юнаками та підлітками

Аналіз даних, представлених на рисунку 2.5. показує, що для підлітків характерна підвищена агресія у всіх областях, що поєднується зі зниженим почуттям провини. Це говорить про те, що ці риси притаманні підліткового віку взагалі (про що неодноразово згадувалося в літературі, присвяченій психології підліткового віку). А показники агресії різних форм юнаків знаходяться в межах норми, з чого можна зробити висновок, що юнацький вік менш схильний до вираження агресивності.

Так як у попередній методиці було виявлено модель ауто агресивної поведінки серед учнів доречно дослідити рівень тривожності шкільної молоді. Однією з найпоширеніших методик діагностики тривожності являється «Опитувальник оцінки ситуаційної та особистісної тривожності» (Ч. Спілбергера, Л. Ханіна) Результати діагностування представлені нижче у таблицях 2.11. і 2.12.).

Таблиця 2.11.

Кількісні показники рівня реактивної тривожності

Рівень реактивної тривожності	Клас (кількість осіб)								
	7А	7Б	8А	8Б	9А	9Б	10А	10Б	11
Високий	–	–	–	1	1	–	–	–	–
Середній	1	2	–	5	3	1	–	2	–
Низький	17	18	23	12	14	25	23	18	32

Таблиця 2.12.

Кількісні показники рівня особистісної тривожності

Рівень особистісної тривожності	Клас (кількість осіб)								
	7А	7Б	8А	8Б	9А	9Б	10А	10Б	11
Високий	3	2	2	1	2	1	1	3	2
Середній	13	15	20	15	13	21	21	14	26
Низький	2	3	1	2	3	4	1	3	4

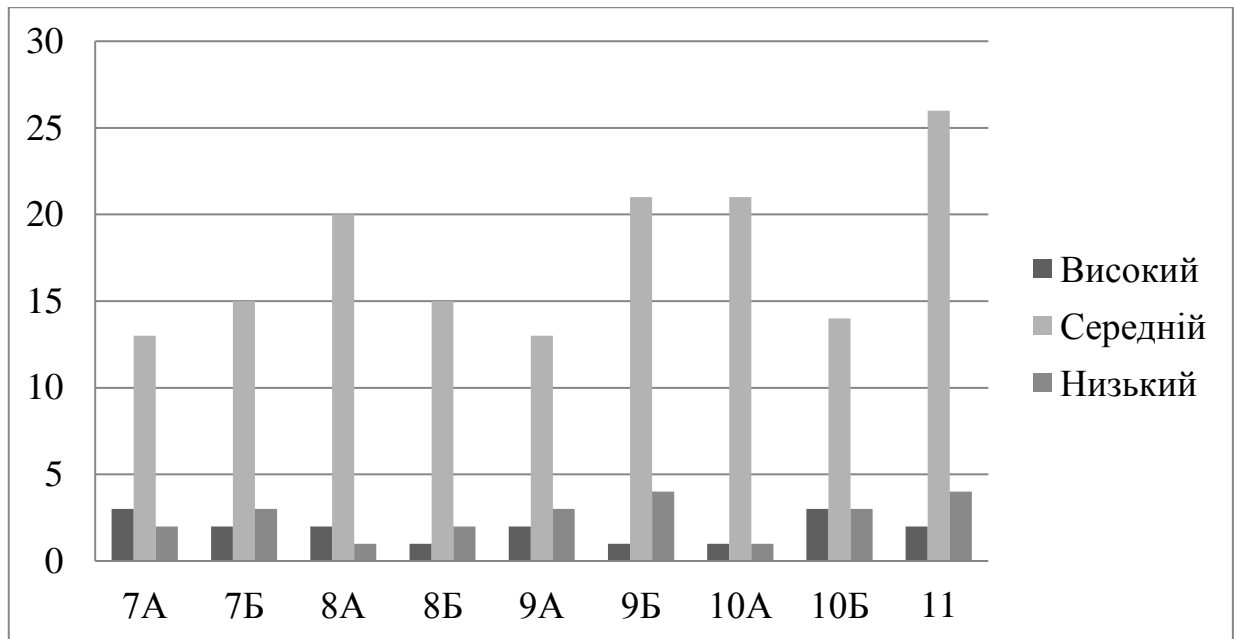

Рис. 2.6. Показники рівня особистісної тривожності

Аналіз даних методу С. Спілбергер, Л. Ханін (оцінка ситуативної та особистісної тривожності) ми бачимо, що у підлітків та юнаків рівень нормальної тривожності зустрічається у більшості випадків – 79%. При нормальному рівні тривоги людина посилено уважно ставиться до труднощів і перешкод на шляху до досягнення мети, що міститься в ситуації, що дозволяє мобілізувати сили і тим самим досягти найкращого результату. Тому нормальний (оптимальний) рівень тривожності вважається необхідним для ефективного пристосування до реальності (адаптивна тривожність).

Занижений рівень тривожності був виявлений у 11% респондентів, що є несприятливим показником, оскільки повна відсутність тривоги як явища

перешкоджає нормальному пристосуванню і, як і постійне занепокоєння, перешкоджає нормальному розвитку та продуктивній діяльності. (рис 2.7.)

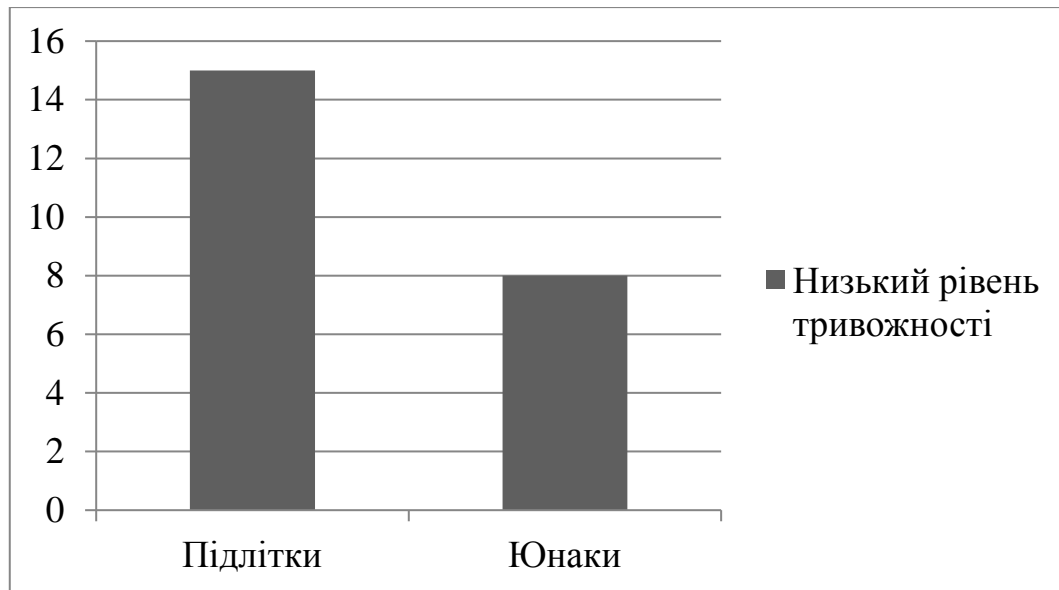

Рис.2.7. Порівняння низького рівня тривожності у шкільної молоді

Чітко підвищений рівень тривожності спостерігався у 8% респондентів, що свідчить про те, що ці учні мають проблеми в різних ситуаціях та сферах життя, а також схильні до тривоги як особистої освіти та відчувають суб'єктивні проблеми особистості. Підсумовуючи результати, ми можемо побачити, що за цією шкалою підлітки більше стурбовані у групі респондентів (рис.2.8.).

Рис.2.8. Порівняння високого рівня тривожності серед шкільної молоді

Ми проаналізували девіантну поведінку в цілому, тепер розглянемо булінг як прояв девіантної поведінки. Для виявлення і встановлення основних

ролей булінг-структури в шкільному колективі були оброблені експериментальні дані за опитувальником «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянець (Додаток Д). У зв'язку з тим, що для нашого дослідження необхідна була ситуація булінгу в класі, ми взяли з опитувальника тільки третій блок питань. Результати представлені у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Результати дослідження ситуації булінгу у класі

№ п/п	Клас	Піддавався булінгу			Був свідком булінгу		Брав участь	
		Ніколи	Іноді	Часто	Так	Ні	Так	Ні
1	7–А	84,21	10,53	5,26	68,42	26,32	21,05	78,95
2	7–Б	77,78	16,67	5,56	94,44	5,56	27,78	72,22
3	8–А	86,9	4,35	8,7	86,96	13,04	8,7	91,3
4	8–Б	89,47	5,26	5,26	100	–	15,79	84,21
5	9–А	76,19	19,05	4,76	85,71	14,29	19,05	80,95
6	9–Б	94,26	4,74	1	100	–	4,2	95,8
7	10–А	98,3	1,7	–	59,88	40,12	2,3	97,7
8	10–Б	82,5	13,37	4,13	63,4	36,6	1,8	98,2
9	11	97,8	2,2	–	72,24	27,76	3	97

З таблиці 2.13. видно, що в класах присутній феномен булінгу, понад 60% респондентів підтверджують цькування в класі та були свідками. Від 8% до 27% учнів проявляли агресивну поведінку по відношенню до інших. Від 4% до 19% ставали жертвами булінгу. Також слід зазначити, що у старших класах булінг визначається набагато рідше (рис.2.9.).

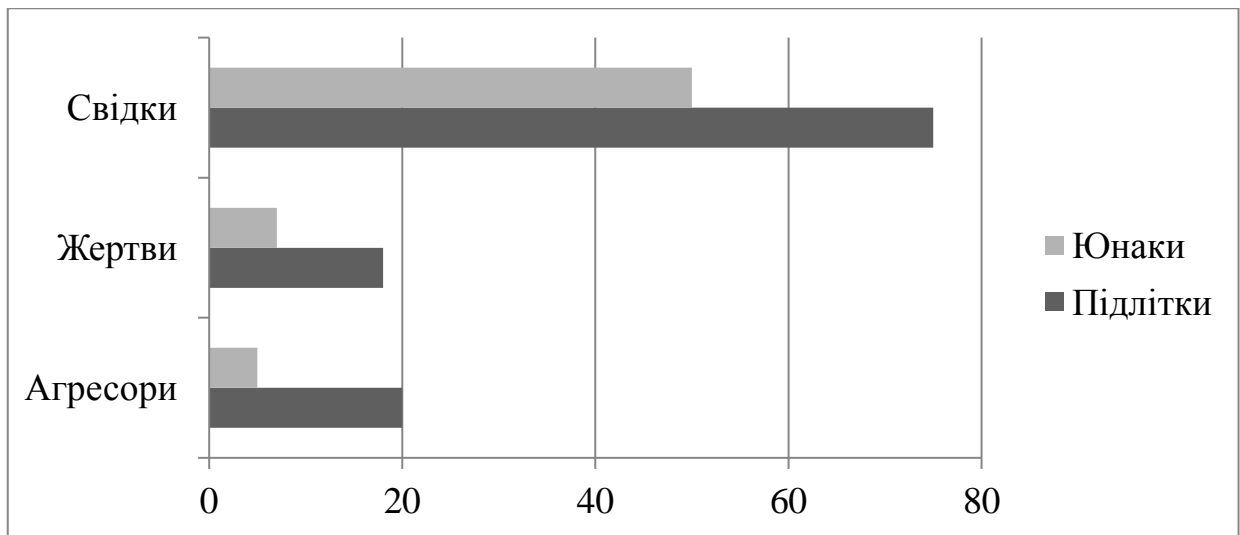

Рис. 2.9. Порівняння ситуації булінгу серед юнаків та підлітків

Проаналізуємо «Опитувальник ризику булінгу (ОРБ)» А.А. Бочавер, В.Б. Кузнецова, Е.М. Дмитрівський, М.А. Завалишина, Н.А. Капорська.

У таблиці приведені показники різноманітності шкал в загальній вибірці підліткового і юнацького віку (табл. 2.14.).

Таблиця 2.14.

Результати опитувальника ризику булінгу

Клас	Шкала небезпеки			Шкала благополуччя			Шкала роз'єднаності			Шкала рівноправності		
	вис	сер	низ	вис	сер	низ	вис	сер	низ	вис	сер	низ
7-А	4	2	12	5	9	4	10	5	3	–	6	12
7-Б	2	2	16	7	11	2	3	10	7	2	9	9
8-А	1	4	18	10	14	1	3	11	9	4	13	6
8-Б	2	5	11	9	8	1	1	10	7	6	8	4
9-А	2	2	14	9	7	2	8	6	4	5	10	3
9-Б	1	3	22	16	7	2	1	15	10	20	5	1
10-А	–	–	23	19	3	2	–	2	21	22	1	–
10-Б	–	1	19	15	4	1	–	9	11	15	5	–
11	–	–	32	25	5	3	–	3	29	30	2	–

Отримані дані представлені у формі діаграм на рис.2.9.

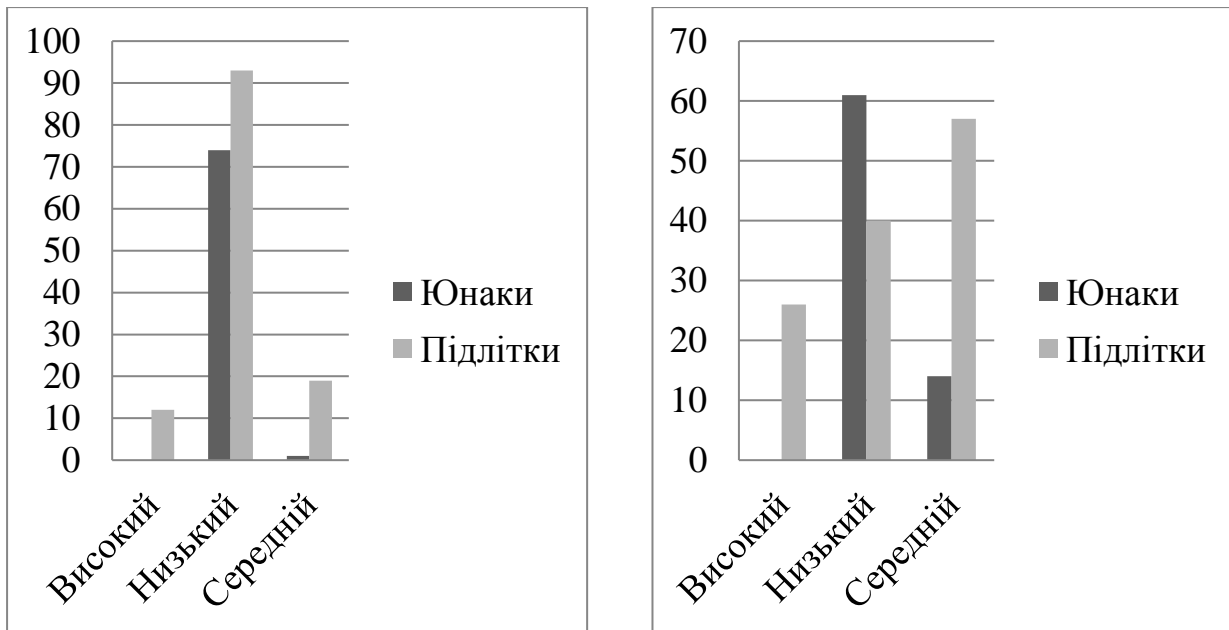

Рис. 2.10 Порівняння показників шкал безпеки та роз'єднаності

За шкалами безпеки та роз'єднаності (фактори, що сприяють знуцанню) підлітки мають найвищі показники, що відповідає підлітковому віку.

Найбільші показники за шкалою благополуччя (фактори, що захищають від знуцань) – серед учнів 10–11 класів (юнаки). Це відповідає теоретичним і емпіричним уявленням про те, що провідною діяльністю підліткового та юнацького віку є спілкування з однолітками, бажання знайти себе, своє місце в колективі (рис 2.11.).

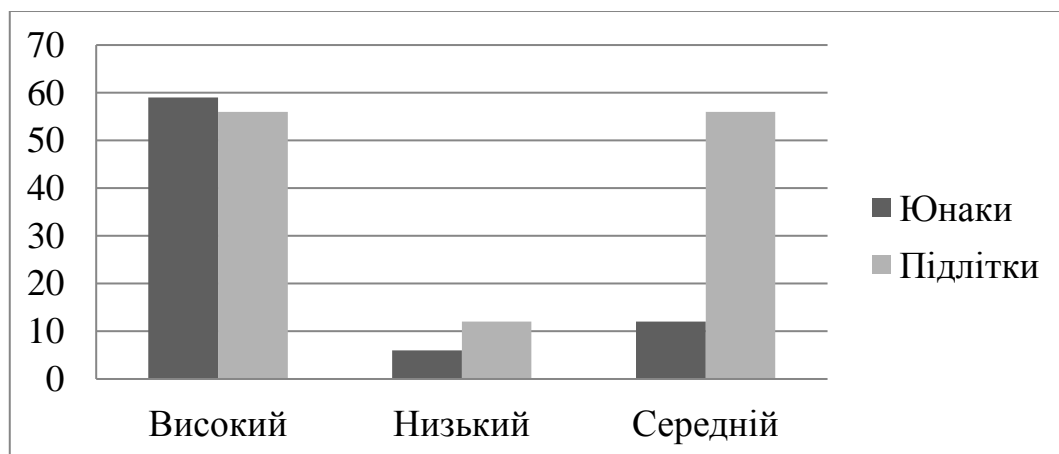

Рис. 2.11. Показники шкали благополуччя юнаків та підлітків

Основна потреба – бути частиною групи, отримувати її підтримку, відчувати єдність, в зв'язку з чим вони експериментують в комунікаціях, пробують різні, в тому числі агресивні способи поведінки і активно збирають зворотний зв'язок; Юнаки краще вміють підтримувати тривалі близькі стосунки, вони менш агресивні і більш емоційно стабільні, і тому вони не такі вразливі і самі можуть внести великий внесок у попередження ситуацій цькування (рис 2.12.).

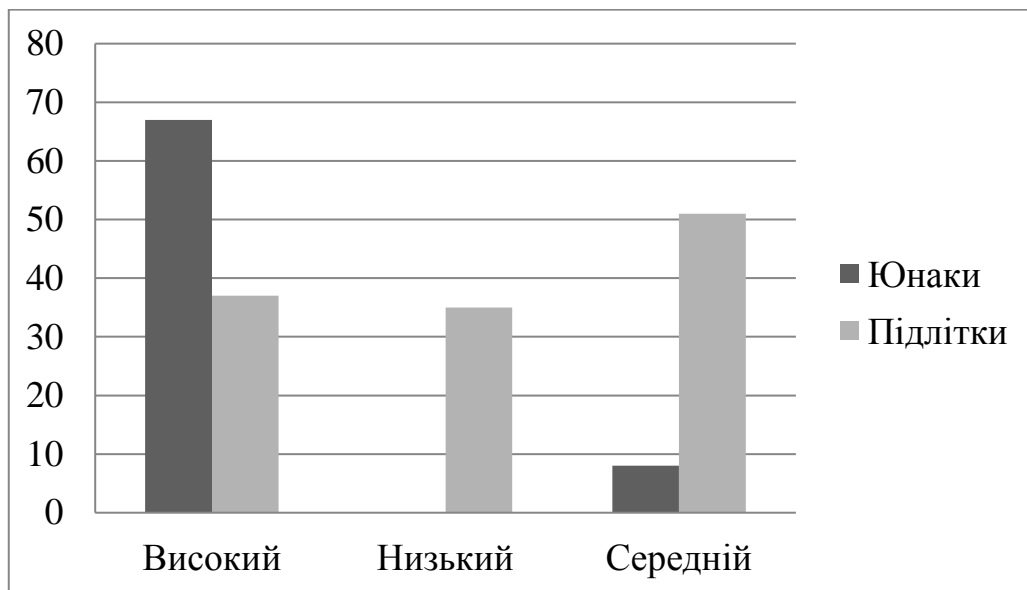

Рис. 2.12 Показники шкали рівноправності

Високі показники за цією шкалою серед юнаків означають, що в групі розподілені ролі, є соціальна визначеність і є діалогічність відносин, що знижує тривогу і захищає групу від ризику розгортання цькування на тлі вибудовування системи соціальних статусів.

Підводячи підсумки, можна зробити висновок, виявлена поширеність різних типів девіантної поведінки виявила загальні тенденції відповідно до віку: підлітки та юнаки характеризуються акцентом на соціально бажану поведінку як вікову характеристику, що вказує на бажання належати до референтної групи. Тривожним фактом є досить висока частота схильності самоагресивної поведінки, яка часто виявляється в думках про несправедливість інших людей та у бажанні зупинити вплив тривожної

ситуації, уникаючи їх. Схильність підлітків до протиправної та агресивної поведінки приблизно однакова у кожній віковій групі і часто супроводжується один одним, коли словесна та фізична агресія, спрямована на інших, може перерости у хуліганство, злочин проти інших чи власність інших людей. Бажання до адиктивної поведінки є найменш вираженим, що може відобразити як сформовану громадську думку, так і ступінь профілактичної діяльності викладачів та інших фахівців. Незважаючи на подібні тенденції, поширеність відхилень серед юнаків набагато нижча, що є проявом процесу формування особистості, моральної зрілості, розвитку системи ціннісних орієнтацій.

Ризик булінгу у підлітковому віці вирішується відповідними психопрофілактичними заходами: надання цій групі особливої уваги, проведення більш поглибленої діагностики, аналіз соціометричного статусу, планування психопрофілактичних заходів, включаючи учнів та викладачів.

Аналізуючи результати діагностики особистісного занепокоєння, агресії учнів у нашому навчальному закладі, а також ступеня розвитку колективів та результатів дослідження, було зроблено висновок про необхідність залучення тренінгів до профілактичної та корекційної роботи Розроблений нами тренінг, із профілактики булінгу, представлений у Додатку 3 та описані у наступному розділі корекційні та профілактичні дії.

2.3. Змістовні та процесуальні аспекти корекційної програми по роботі з булінгом як формою прояву девіантної поведінки

У вітчизняній психології цілі корекційної роботи визначаються розумінням закономірностей психічного розвитку дитини як процесу активної діяльності, який здійснюється у співпраці з дорослим. Виходячи з цього, існує три основні сфери та сфери для встановлення коригуючих цілей:

- Оптимізація соціальної ситуації розвитку.
- Розвиток діяльності дитини.
- Формування психологічних вікових новоутворень.

Таблиця 2.15.

**Методи профілактичної та корекційної роботи з девіантною поведінкою
шкільної молоді**

№ п/п	Зміст роботи	Застосовані технології
1	Вивчення особистості підлітка: зібрати загальні дані про підлітка (П.І.Б., вік, склад сім'ї, стан здоров'я, можливості до навчання і т.д.)	Профілактична робота
2	Вивчення стана підлітка в класі, в соціумі; виявлення позитивні якості особистості підлітка; виявлення негативної сторони особистості підлітка	Профілактична робота
3	Вивчення процесу реалізації соціальних потреб підлітка: потреби в людських зв'язках; потреби в самоствердженні; потреби в емоційної прихильності; потреби в системі орієнтації	Профілактична робота
4	Розпізнавання на базі отриманих результатів причини важковиховуваних підлітка і складання психолого–педагогічної характеристики підлітка	Профілактична робота
5	Психологічні ігри; корекція шкільної тривожності; корекція самооцінки учня і вчителя; гри і тренінги на зняття агресивності; гри і тренінги підвищення впевненості в собі; тренінг спілкування; тренінг вольових якостей особистості; розвивати вміння і навички до самовиховання	Корекційна робота
6	Розробка рекомендацій для класних керівників, вчителів-предметників, батьків по роботі з педагогічно запущеними підлітками і дітьми девіантною поведінки	Корекційна робота

Основними напрямками роботи з девіантною поведінкою у школярів є: діагностика девіантної поведінки та виявлення її ознак, профілактичні заходи та корекція. У таблиці 2.15. представлені методи профілактичної та корекційної роботи, які були використані в процесі нашого дослідження.

В рамках нашого дослідження ми розглядаємо психолого–педагогічну підтримку агресивних учнів як систему професійної діяльності психологів, яка передбачає створення соціальних та психологічних умов для ефективного зменшення агресії дітей з різним рівнем її прояву. Запобігання та попередження агресивної поведінки підлітків стає психологічно необхідним на основі проведеної діагностики.

Особливо цікавою є проблема вибору необхідних форм і методів профілактики, оскільки робота комплексна та має велику кількість учасників. В процесі дослідження було обрано зосередитись на основних формах:

1. Тренінг для запобігання агресії найбільш ефективно впливає на формування соціокультурної компетентності підлітків, оскільки підлітковий вік є найважливішим періодом у психосоціальному розвитку людини (Додаток 3).

2. Навчальна програма з боротьби з агресією для підлітків спрямована на вирішення наступних питань:

– Створення атмосфери взаємного прийняття, безпеки та підтримки в групі для максимального повного розкриття інформації про свою позицію та вираження емоцій

– Створення в групі умов для кожного учасника може розуміти власну цінність та унікальність, таким чином виховуючи толерантне ставлення до інших, засноване на усвідомленні свого права на своє унікальне.

– Розвиток навичок самовідданої поведінки, конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів.

– Допомога кожному учаснику досягти своєї позиції у спілкуванні з іншими, проаналізувавши агресивне ставлення до деяких людей.

Для вирішення завдань при реалізації цієї програми використовуються різні форми роботи: лекції, ігри, мозковий штурм, групові дискусії,

психотехнічні вправи та завдання, які допомагають зрозуміти та засвоїти основний предмет уроку [5, с. 56].

3. Арт–терапія. Мета: вивчити людський досвід, який заважає нормальному здоров'ю та спілкуванню з іншими. За допомогою малюнків підліток ненароком повідомляє про себе те, що ніколи не міг передати словами; Метод широко застосовується для полегшення негативних емоційних станів. Підлітки малюють відповідно до своїх побажань, а також висловлюють свої думки та почуття. Дуже великий вплив на психічного має палець, який лівою рукою тягне за собою правих людей і навпаки [2, с. 60].

Серед методів психолого–педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків використовувались:

- Ігри та вправи різного типу для зменшення агресивної поведінки підлітків;
- Ігри та вправи для навчання прийнятних способів вираження гніву («Сльоза папір» , «Ігрові ситуації»);
- Ігри та вправи для навчання техніці саморегуляції («Кущ троянди», «Полегшення тривоги»);
- Ігри на свіжому повітрі для фізичної та емоційної емансипації («Кругові рухи», «Лялька Бобо») [3, с. 249].

4. Обговорення – це спосіб вирішення спірних питань. Результатом може стати загальна згода, краще розуміння, новий погляд на проблему, спільне рішення. Дискусія передбачає спілкування, яке є основною діяльністю у підлітковому віці. Дискусія надзвичайно ефективна для консолідації інформації, розуміння проблеми та формування ціннісних орієнтацій. Прикладом такого твору може бути гра оповідань, окремих малюнків [5, с 102].

«Розмова з самим собою» вчить учнів думати перед тим, як здійснити агресивну дію. Цей тип розмови буде виконувати роль буфера між імпульсом і надто поспішними діями. Цей метод передбачає наступні кроки: дитина сама визначає суть проблеми, включаючи спровоковані емоції, знаходить кілька

альтернативних реакцій, аналізуються варіанти поведінки та їх наслідки, приймає рішення стосовно дії у таких обставинах [4, с. 58].

Програма психокорекції була розроблена з урахуванням поділу учасників навчально-виховного процесу на дві групи:

1. Учні;
2. Їхні батьки та вчителі.

Кожна група брала участь у трьох модулях програми. Опис програм психокорекції булінгу в освітньому середовищі (три модулі) представлені у вигляді таблиць у Додатку И.

Традиційно в більшості шкіл реагування на деструктивну поведінку учнів досягається за допомогою стратегії покарань (усні спостереження, призупинення роботи школи, виключення зі школи), але не застосовуються методи зміни поведінки учнів. Дисциплінарні методи не ефективні за відсутності позитивних стратегій, які впливають на зміни поведінки.

Фактори розвитку знущань – байдужість вчителів, позиція невторчання очевидців та відсутність контролю за поведінкою учнів під час перерв. Також батьки не можуть сприймати ситуацію серйозно і не вживають жодних дій для її вирішення.

Залежно від ситуації кожного учня було розроблено певну послідовність дій для покращення стосунків у класі.

Основні типи реагування включають:

- індивідуальні бесіди з жертвами та знущаннями з правопорушниками;
- тренінг, спрямований на поліпшення соціально–психологічного клімату на уроці;
- психологічне виховання батьків та вчителів щодо попередження та запобігання знущанням у класі.

Важливим у забезпеченні профілактики знущань є активна участь декількох людей – учасників навчально–виховного процесу. Усі працівники школи можуть пройти довгий шлях у запобіганні знущанням та захисті дітей від насильства. Найвпливовіші постаті – це вчителі, які повинні підтримувати

етичні правила школи; затверджувати доброзичливу поведінку учнів; Однозначно реагувати на випадки агресивної поведінки. Проявляючи свою прихильність до конструктивної взаємодії з учнями та колегами відповідно до етичних правил школи, вчителі будуть подавати позитивний приклад для учнів та покажуть зразки відповідної поведінки.

Для більш успішної реалізації програми були створені умови для відкритої взаємодії вчителів, батьків та психолога. З цією метою були проведені зустрічі, на яких були враховані питання щодо поточного стану, а саме керівник програми інформуватиме учасників про те, що вже було зроблено та які результати були отримані. Під час цих зустрічей також були розглянуті конфліктні ситуації в класі та спосіб їх вирішення, після чого обговорені рекомендації психолога та конкретні способи подальшої взаємодії з учнями.

Невід'ємною частиною програми профілактики знущань є робота з учнями. У цьому випадку важливо зрозуміти роль кожного учня в цьому процесі. Кожна дитина може внести вагомий внесок у процес попередження насильства.

Одним із пунктів програми є навчити учнів захищатися від насильства в школі, використовувати поведінкові стратегії, які запобігають переслідуванню тут і зараз і не дозволяють їм залишатися байдужими. Цьому сприяло також посилення згуртованості команди та покращення соціально-психологічного клімату в класі, завдяки груповим тренінгам у рамках програми.

Існує багато сприятливих і несприятливих поведінкових стратегій в ситуації знущання. Ми вже показали вище, що просто дотримання ситуації знущання сприяє більш агресивній та тривалій поведінці злочинця. Існує кілька стратегій, які можуть виправити цю ситуацію.

На позакласних зустрічах з дітьми було розроблено чотири поведінкові стратегії, найбільш прийнятні під час насильницького акту проти однокласника.

Перша стратегія – не бути серед спостерігачів. Якщо більшість учнів помічають те, що відбувається, то знущання тривають і коли людина проходить, то це не може допомогти вирішити ситуацію. Ключовим є те, що

якщо більшість студентів проходять і не є частиною громадськості, ситуація може незабаром закінчитися.

Наступні стратегії поведінки є найбільш ефективними. Наприклад, метою другої стратегії є підтримка жертви. Однокласники можуть допомогти дитині–жертві знуцання залишитися на боці, і якщо є більшість таких учасників, то злочинець з часом перестане проявляти агресію до жертви.

Третя стратегія вимагає від учня, який став свідком знуцань, довіряти собі та своїй поведінці та казати агресору припинити знуцання. Така поведінка може виявитися ризикованою для цієї людини, оскільки, якщо у злочинця є велика група послідовників, то агресивна поведінка стосовно цього очевидця може незабаром розвинути. Тому багато хто не використовує цю поведінкову стратегію, але в деяких випадках вона може бути дуже ефективною. Увага уваги вчителів до проблеми та серйозне ставлення до неї можуть пом'якшити несприятливі наслідки реалізації цієї стратегії.

Відповідальне ставлення всіх вчителів до знуцань також дозволить дітям ефективно реалізувати таку поведінкову стратегію, а саме те, що підліток повідомляє про епізоди знуцань до дорослої людини.

У свою чергу, вчителі чи батьки повинні відповідати відповідним чином на заяву учня. З цією метою наша програма надала інформацію батькам та вчителям про те, як вони повинні реагувати на ситуації, коли дитина повідомляє їх про агресивну поведінку своїх однолітків.

Кожен школяр, залежно від своїх особистих особливостей, все ще може використовувати ту чи іншу поведінкову стратегію. Кожна з стратегій має свої позитивні та негативні сторони, але всі призводять до найбільш ефективної протидії агресії з боку учнів. Підтримка однолітків є дуже важливою для жертви знуцань та усунення насильства та насильства. Для того, щоб заохотити дітей повідомляти про насильство в класі, слід розмежувати та розрізнити повідомлення та звітування. Повідомлення наносить шкоду іншій особі, а повідомлення допомагає вберегти людину від проблем, в цьому випадку, від ситуації залякування.

Створення кодексу етики – ще одна особливість зусиль по запобіганню класового насильства. Етичні правила – це правила, що діють на всіх учнів та працівників школи та регулюють їх поведінку.

Такі правила були розроблені викладачами разом із учнями, щоб вони відчували свою участь та мотивовані приймати ці правила. Після цього всі учні та вчителі класу ознайомлюються з етичними правилами та дали згоду на їх прийняття. Етичні норми – важливий компонент класової культури. Вони повинні легко запам'ятовуватися і в кількості до 10 посад, також, після їх підготовки, правила повинні знаходитись на чільному місці, щоб у будь-який час можна було звернути увагу на того, хто порушує їх.

Кожен учень повинен знати про наслідки порушення етичних правил на уроці, які також повинні бути розташовані на видимому для всіх місці. Наслідки порушення правил повинні виконувати вчитель школи чи класний керівник.

Після проходження програми ми розраховуємо на поліпшення соціально-психологічного клімату в класах, зниження рівня агресивних реакцій та випадків насильства щодо учнів, а також покращення взаємовідносин жертви з іншими та побудову конструктивної взаємодії учнів в освітньому середовищі.

2.4. Якісні та кількісні зміни у показниках шкільної молоді

Статистичне опрацювання отриманих даних здійснювалося за допомогою статистичного пакету на базі програми Microsoft Excel. Зазначений комплекс методик є апробованим і валідним, при цьому підтвердилася адекватність їх використання відповідно до завдань бакалаврської роботи.

Результати, отримані на формульовальному етапі дослідження дали можливість сформулювати висновки до другого розділу кваліфікаційної роботи. Результати повторного зрізу діагностичного обстеження школярів 7–11 класів за методикою «Тест СДП (схильність до девіантної поведінки)» авторів Е.В. Леуса, представлені в таблиці 2.16. та на рисунку 2.13.

Таблиця 2.16.

Результати дослідження отриманих даних за шкалою делінквентної поведінки (за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Делінквентна шкала	Високий	2	2	1	1	0
	Середній	20	21	20	16	17
	Низький	14	18	23	26	26

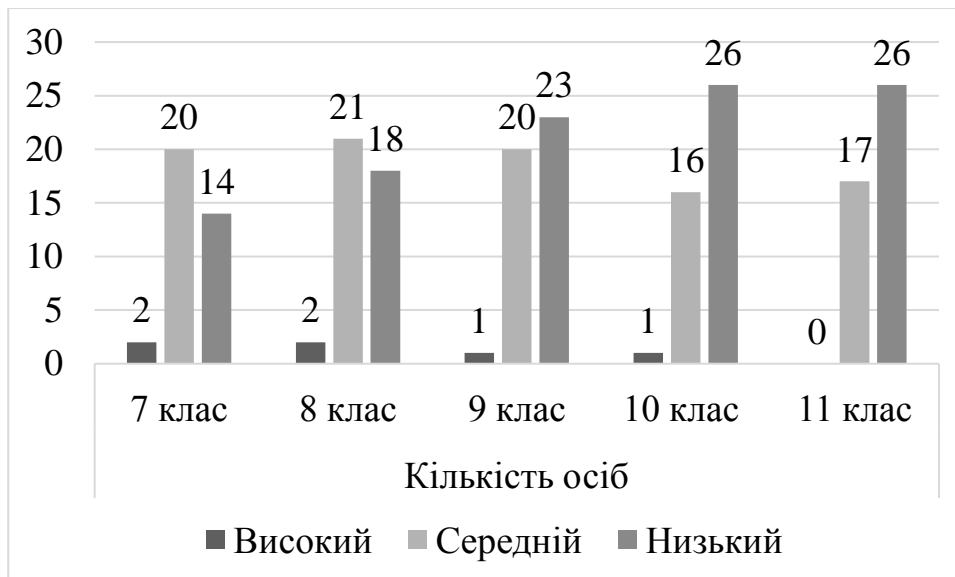

Рис. 2.13. Шкала делінквентної поведінки за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус

Аналізуючи показники при повторному зрізі, отримані за шкалою «Делінквентна (протиправна) поведінка», можемо відзначити, що у 6 з 12 учнів сформована модель делінквентної поведінки знизилась до середнього рівня.

Середні показники зменшилися з 124 на 30 школярів. У 94 знову ж таки виявлена ситуативна схильність до делінквентної поведінки, тобто під впливом певних обставин вони можуть зробити дисциплінарні проступки та адміністративні правопорушення.

З 71 респондента кількість виросла до 107, у цих учнях ознак схильності до прояву делінквентної поведінки було вже не виявлено. Дані представлені у вигляді порівняльної діаграми експериментальної та контрольної групи (рис. 2.14.).

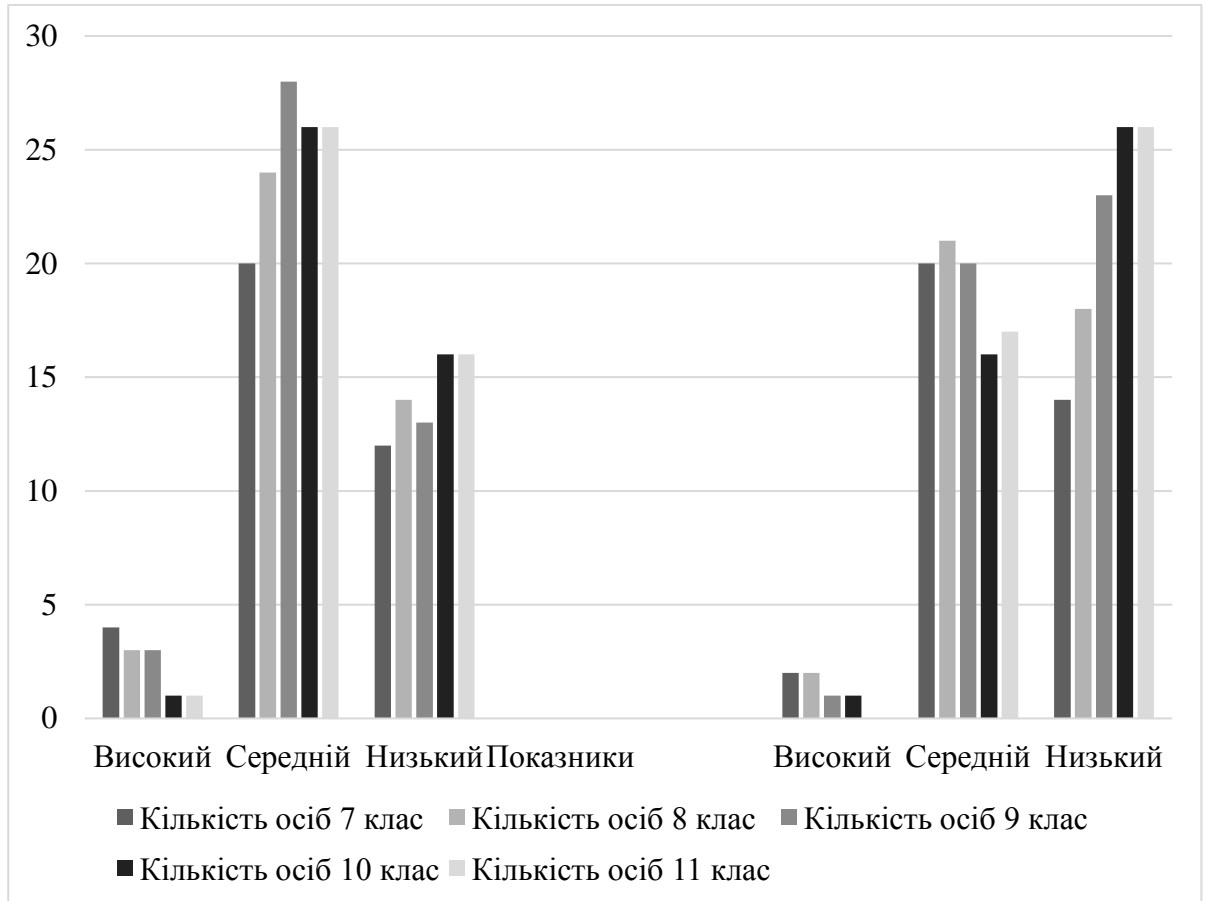

Рис.2.14. Порівняльна діаграма експериментальної та контрольної групи виявлення «Делінквентна (протиправна) поведінка»

За результатами зрізу експериментальної та контрольної групи з рисунку бачимо, що за шкалою «Агресивна поведінка», можемо відзначити, у 18 дітей з 27 дітей залишилась модель агресивної поведінки, тобто ці діти можуть проявляти вербальну або фізичну агресію по відношенню до оточуючих, ворожість, негативізм, зухвалість. У 9 знизилась показники до середнього рівня. Дані представлені в таблиці 2.17 та на рис. 2.15.

Таблиця 2.17.

**Результати дослідження отриманих даних за шкалою агресивної поведінки
(за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)**

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Агресивна поведінка	Високий	4	6	7	1	0
	Середній	10	20	29	9	7
	Низький	22	15	8	31	25

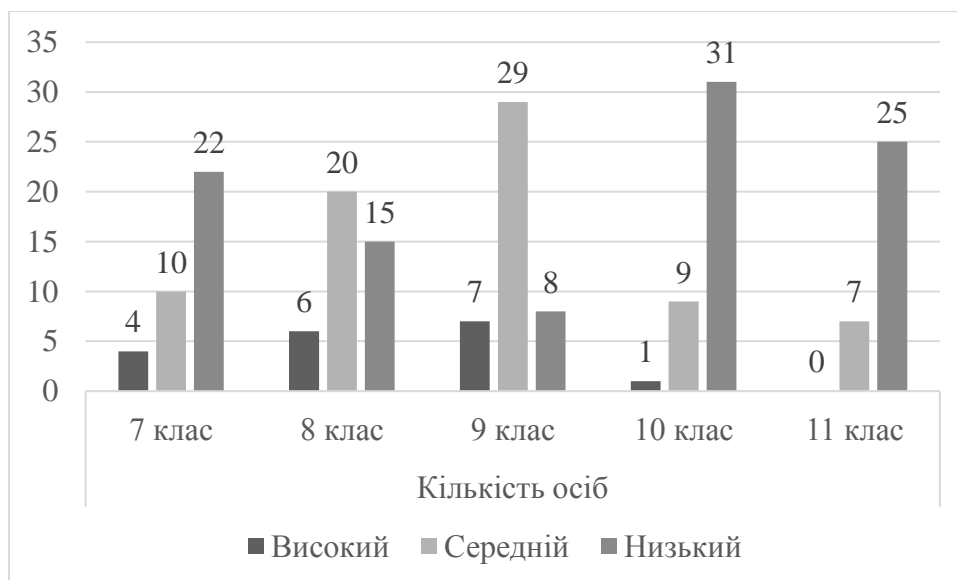

Рис. 2.15. Шкала агресивної поведінки

У 20 респондентів з 95 рівень агресивної поведінки впав до низьких показників. У 75 школярів знову було діагностовано ситуативна схильність до агресивної поведінки. Найбільше рівень знизився у 7 і 8 класі, що може пояснювати те, що дані прояви в цілому властиві підліткового віку в силу відстоювання підлітком своєї волі і «самості». До 74 респондентів додалися ще 27 з контрольної після проведення профілактично–корекційної роботи в яких ознаки агресивної поведінки вже були відсутні. Пропонуємо розглянути порівняльну гістограму (рис.2.16.).

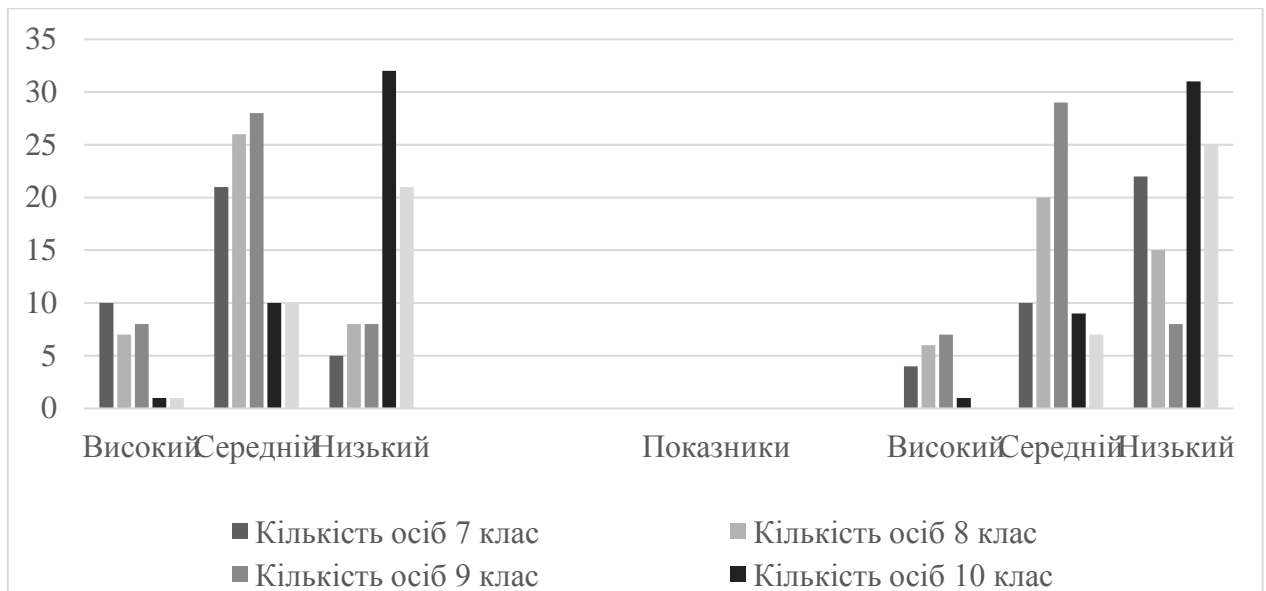

Рис.2.16. Порівняльна діаграма експериментальної та контрольної групи виявлення «Агресивна поведінка»

Виходячи з повторних діагностичних показників за шкалою «Аутоагресивна поведінка», можемо відзначити наступне (рис.2.17). У 4 респондентів підліткового віку сформована стійка модель аутоагресивної поведінки. Ці діти є «групою ризику», вимагають уваги до своїх внутрішніх переживань з боку психолога, педагогів і батьків, тому що в силу своїх вікових особливостей можуть заподіяти собі шкоду. Рекомендовано постійний нагляд педагогів, батьків та кваліфікованого фахівця. Дані представлені в таблиці 2.18. та на рис. 2.17

Таблиця 2.18.

Результати дослідження отриманих даних за шкалою аутоагресивної поведінки (за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус)

Назва шкали	Показники	Клас (кількість осіб)				
		7	8	9	10	11
Аутоагресивна поведінка	Високий	2	1	1	–	–
	Середній	6	9	4	–	–
	Низький	28	30	39	42	32

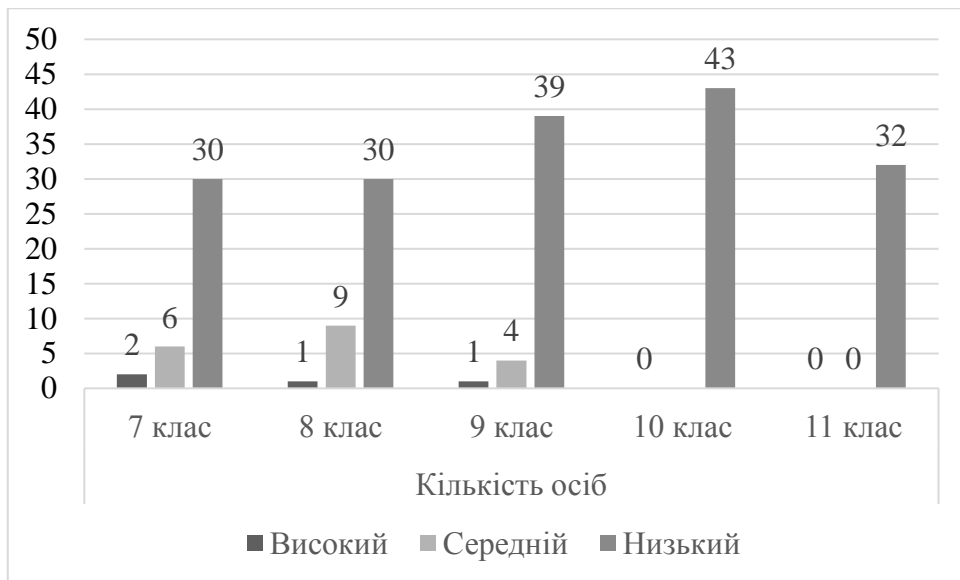

Рис. 2.17. Шкала аутоагресивної поведінки

Для 19 випробуваних так і залишилась характерна ситуативна схильність до аутоагресивної поведінки. З цими учнями необхідне проведення превентивної роботи. В 3 знизився показник і вони показали низький рівень. У 174 випробовуваних ознаки аутоагресивної поведінки не виявлено, на у 3 школярів рівень знизився з середнього до низького. Ступінь вираженості до делінквентної, адиктивної, агресивної і аутоагресивної поведінки в групі обстежених відображена на рис. 2.18.

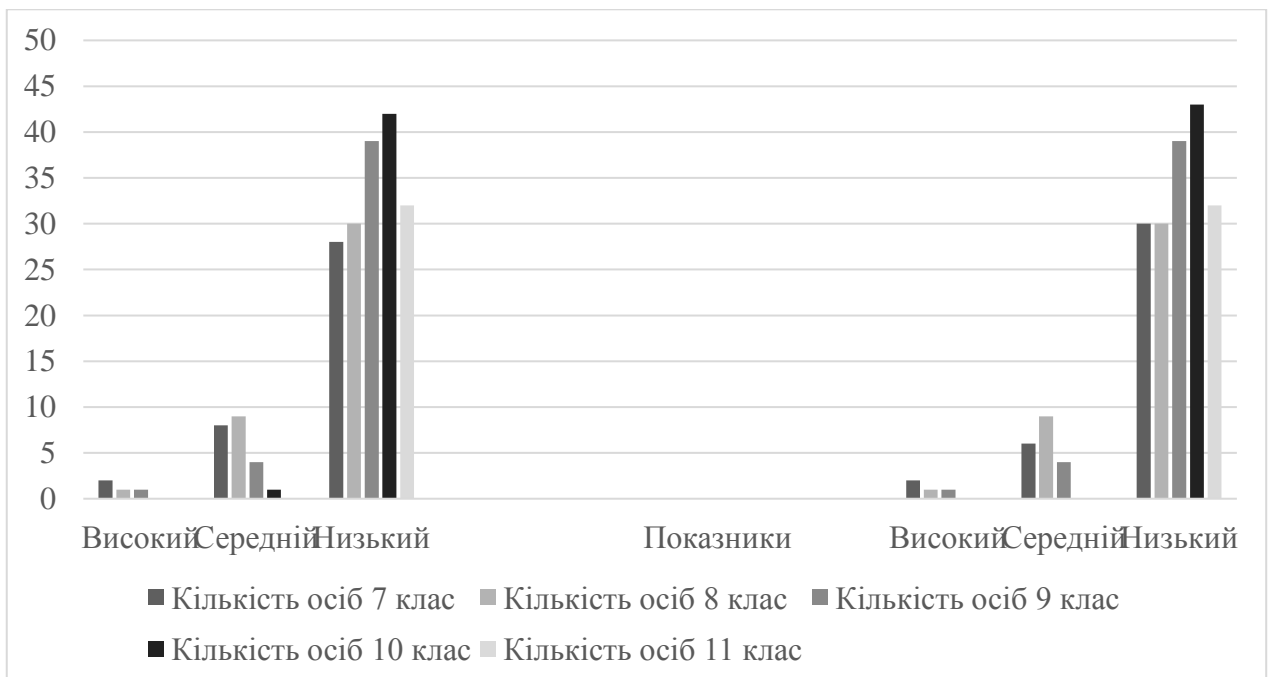

Рис.2.18. Порівняльна діаграма експериментальної та контрольної групи виявлення «Аутоагресивна поведінка»

Результати дослідження експериментальної та контрольної груп за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус представлені у таблиці 2.19. Показники вдічі знизились, після проведення профілактично–корекційної роботи, тільки у 3% школярів залишилась властива схильність до делінквентної поведінки.

У 9% випробовуваних залишилась сформована модель агресивного поведінки, показник зменшився на 5 %. У 2% респондентів повторно діагностовано схильність до аутоагресивної поведінки. На жаль, показник залишився на тому самому рівні, що говорить про те, що діти знаходяться в «групі ризику» і потребують негайного залучення кваліфікованого спеціаліста та постійного нагляду з боку педагогів та батьків.

Таблиця 2.19.

Результати дослідження експериментальної та контрольної груп за методикою «Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус

Показник	Контрольна група		Експериментальна група	
	Абсолютне число	%	Абсолютне число	%
Делінквентна поведінка	12	6	6	3
Агресивна поведінка	27	13	18	9
Аутоагресивна поведінка	4	2	4	2

Якщо зробити оцінку розбіжностей експериментальних даних напочатку та вкінці корекційної програми за допомогою t-критерій Стьюдента для залежних вибірок, то маємо результати, які вказано у таблиці 2.20.

Таблиця 2.20.

Оцінка розбіжностей даних експериментальної групи напочатку та вкінці корекційної програми за допомогою t-критерій Стьюдента

№	Назва методики	Показник	t-критерий
1	«Схильність до девіантної поведінки» Е.В. Леус	Делінквентна поведінка	-3,54
		Агресивна поведінка	-2,33
		Аутоагресивна поведінка	1,98

Показники, які виділено курсивом мають достовірну різницю у результатах на рівні значущості $p=0,95$. Від'ємні показники говорять про те, що результат зменшився після проведення корекційної програми.

Отже, рівень схильності до девіантної поведінки у школярів після корекційної програми значно знизився за деякими показниками, що дає змогу зробити висновок про те, що в класах поліпшилися атмосфера та стосунки між однолітками, зменшилася тривожність, агресивність та знизилася емоційне напруження.

У більшості досліджуваних експериментальної групи було виявлено значну позитивну динаміку зниження показників прояву делінквентна та девіантна поведінка, тривожності, агресивності та значну зміну поведінкових патернів між однолітками.

Результати дослідження показали, той факт, що більшість підлітків виявили зрушення щодо зниження прояву як психічних станів так і делінквентної та девіантної поведінка, та потягу до булінгу та знущань.

Висновки до другого розділу

Аналізуючи результати діагностики особистісного занепокоєння, агресії учнів у нашому навчальному закладі було зроблено висновок, що ризик насильницьких стосунків учнів є актуальним для класів середньої та старшої школи №14. В ході дослідження використовувались різні методики такі як «Тест СДП (схильність до девіантної поведінки)» авторів Е.В. Леуса, «Опитувальник станів агресивності Басса–Дарки, «Опитувальник оцінки ситуаційної та особистісної тривожності» (Ч. Спілбергера, Л. Ханіна).

Результати дослідження з виявлення ризиків, пов'язаних із виникненням деструктивних взаємодій між підлітками, стали основою створення тренінгів по профілактиці та корекції явища девіантної поведінки та булінгу в шкільному середовищі. Досліджувані групи не мають достатньої кількості джерел для запобігання явищу залякування та булінгу, перебувають в постійній напруженості та агресивних взаєминах між собою в класі, а це означає, що для попередження цих явищ потрібні тренування та посилення належних засобів.

Робота з агресивними підлітками повинна бути всебічною, системною; поєднувати елементи прийомів і вправ з різних коригуючих напрямків і не бути епізодичною. Загальним положенням є створення та підтримка трьох рівнів системи втручання. Ця система профілактики та запобігання насильству в школі базується на наукових джерелах. У нашому дослідженні ця модель була взята за основу, але надалі було розробка та адаптація різних компонентів цієї програми відповідно до потреб та наявних ресурсів навчального закладу, на якому проводилось дослідження.

Програма втручання початкового рівня (на рівні школи) – це навчальний ресурс, створений для навчальних закладів, з метою сприяння та закріплення позитивних змін у поведінці дітей, зміцнення навичок міжособистісного спілкування та вирішення конфліктів для запобігання насильству. Мета цього кроку – зменшити частоту насильства серед школярів.

На другому рівні (цілеспрямований) рекомендується раннє втручання для роботи з дітьми, що входять до групи ризику. Основна мета цього етапу – забезпечити цілеспрямоване втручання, яке допомагає змінити поведінку дітей з проблемною поведінкою, щоб зупинити агресивну поведінку і не допустити її переходу до більш важких форм. На цьому рівні втручання школа повинна співпрацювати з не–освітнім сектором для кращої ефективності.

На третьому рівні втручання використовується індивідуалізована система. Для дітей групи підвищеного ризику застосовуються інтенсивні індивідуальні втручання, що характеризуються надзвичайно деструктивною поведінкою, яка не реагує на вторинне втручання. Мета – зменшити інтенсивність та вираженість агресивної поведінки, сприяти її зміні. На цьому етапі до роботи залучаються міжвідомчі підрозділи.

Після проведення профілактичної та корекційної роботи був проведений повторний зріз шляхом використання тесту СДП. Результати дослідження показали, той факт, що більшість підлітків виявили зрушення щодо зниження прояву як агресивних психічних станів (делінквентної та девіантної поведінка), що в свою чергу також знизили показники потягу до булінгу та знущань над однолітками.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико–емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

1. Дослідження проблеми булінга в освітніх організаціях є актуальним, оскільки в сучасних психологічних науках не існує комплексних уніфікованих програм профілактики та попередження знущань. Поряд з поняттям «девіантної поведінки» в спеціалізованій літературі існують такі поняття «патологічна», «аморальна», «асоціальна», «протиправна поведінка». Разом із тим, дослідницький інтерес вчений спрямований на розв'язання актуальної проблеми. Спектр питань, які досліджуються у сучасній психологічній літературі у площині булінгу це – девіантні форми поведінкових розладів або відхилення від загальноновизнаних норм у шкільному віці; поведінкові розлади та їх причини; агресивні прояви, пов'язані з навчальною діяльністю, з якою найчастіше стикаються вчителі.

2. Підліткова девіантна поведінка має специфічну природу. Серед причин різних розбіжностей – соціально–психологічні, психолого–педагогічні, психобіологічні фактори. У той же час серед цих причин велику роль відіграють характерні риси. Ми говоримо про так звані символічні наголоси, які проявляються в підлітковому віці і впливають на поведінку підлітка. Прихильність до деяких рис характеру заважає підлітку адаптуватися до навколишнього середовища і може бути однією з причин того девіантної поведінки.

Під час аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури було показано, що агресія та знущання є глобальною проблемою у школах. Визначено основні параметри наявності шкільного булінгу: частота проявів, тривалість, характер, учасники цькування, створено різні підходи для запобігання знущанням у школі.

В підлітковому віці провідною діяльністю є особистісне спілкування, спрямоване на самоствердження в колективі. В основі особистісного

спілкування лежить почуття дорослості. Спираючись на уявлення поведінки дорослих, підліток пробує побудувати власну модель поведінки серед однолітків, приміряючи на себе різні соціальні ролі. У підлітковому віці формуються міні групи на основі спільних інтересів і занять, де присутній свій кодекс.

3. Емпіричне дослідження проводилося за трьома етапами: підготовчим, діагностичним і аналітико–інтерпретаційним. Визначено логіку емпіричного дослідження, здійснено формування репрезентативної вибірки, створено комплекс традиційних психодіагностичних методик, спрямований на вивчення факторів прояву булінгу, як форми девіантної поведінки та його структурних елементів. Також було встановлено, що ситуація булінгу виникає саме у респондентів підліткового віку, також вони характеризуються високим рівнем агресивності і ворожості, на відміну від опитаних учнів юнацького віку.

У рамках дослідження було встановлено, що основними чинниками виникнення булінгу у підлітків є індивідуальні та групові фактори. Відповідно, система заходів у загальних умовах діяльності вчителя, психолога, батьків та підлітків, спрямованих на корекцію агресивної поведінки підлітків, а також поліпшення соціально–психологічного клімату групи, формування ціннісно–орієнтованої одиниці та згуртованості групи сприятиме зменшенню прояву знущання в підлітковому віці.

4. Результати дослідження з виявлення ризиків, пов'язаних із виникненням деструктивних взаємодій між підлітками, стали основою створення тренінгів по профілактиці та корекції явища девіантної поведінки та булінгу в шкільному середовищі. Досліджувані групи не мають достатньої кількості джерел для запобігання явищу залякування та булінгу, перебувають в постійній напруженості та агресивних взаєминах між собою в класі, а це означає, що для попередження цих явищ потрібні тренування та посилення належних засобів.

5. Після проведення профілактичної та корекційної роботи був проведений повторний зріз шляхом використання тесту СДП. Результати

дослідження показали, той факт, що більшість підлітків виявили зрушення щодо зниження прояву як агресивних психічних станів (делінкветної та девіантної поведінка), що в свою чергу також знизили показники потягу до булінгу та знущань над однолітками.

Отже, рівень схильності до девіантної поведінки у школярів після корекційної програми значно знизився за деякими показниками, що дає змогу зробити висновок про те, що в класах поліпшилися атмосфера та стосунки між однолітками, зменшилася тривожність, агресивність та знизилося емоційне напруження, що дає змогу сказати про ефективність та успіх проведення дослідницької роботи

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєенко Т. Явища мобінгу і булінгу у взаєминах особистості та колективу. Управління освітою. 2019. № 4 (412). С. 46–53.
2. Ануфрієва Н. М. Соціальна психологія: навч. посіб. для студентів ВНЗ / Н.М. Ануфрієва, Т. М. Зелінська, Н. О. Єрмакова. – Київ: Каравела, 2018. 370 с.
3. Абрамова С. В. Суспільно корисна діяльність як чинник формування соціальної активності особистості. Педагогіка та психологія. – Вип. 49, 2015. 145 с.
4. Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально–методичний посібник / К.: ФОП Нічога, 2020. 196 с.
5. Абухажар О. П., Акімова Н. М., Білецька В. В. Психолого–педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України). Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи. К.: 2014. 497 с.
6. Апетик Н. М. та ін. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями / Н. М. Апетик. Чернівці: Рута, 2000. 41 с.
7. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально–педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі / А. Ю. Барліт, О. О. Барліт / Горизонти освіти. –2012. –№ 2. –С. 44–46.
8. Бобнева М.І. Соціальні норми і регуляція поведінки. – Київ: Наука, 1978. 321 с.
9. Богданова І. М. Девіантна поведінка дітей і молоді як форма соціальної дезадаптації. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / І. М. Богданова. – К., 2008. 314 с.

10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. 188 с.
11. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.–метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
12. Волянчук Н. Ю., Ложкін Г. В., Винославська О. В., Блохіна І. О., Кононець М. О., Москаленко О. В., Боковець О. І., Андрійцев Б. В. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
13. Волинець Л., Дорошок Т., Євсюкова М. та ін. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.–метод. посіб. К.: Держсоцслужба, 2005. 395 с
14. Врачинська Н. Ф., Булгакова О. М. Профілактика агресивної поведінки підлітків. / Практична психологія та соціальна робота, 2012. 384 с.
15. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько–правовий вимір: монографія Тарас Зеновійович Гарасимів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
16. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи. – К.: Академія, 2004. 250 с.
17. Гольцберг К. Між страхом та агресією. Дзеркало тижня. Україна. URL: https://zn.ua/ukr/article/print/family/mizh-strahom-i-agresiyeyu-242221_.html (дата звернення: 15.07.2020).
18. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн. – К.: Либідь, 2002. 520 с.
19. Горностаї П. П., Слюсаревський М. М., Татенко В. О., Титаренко Т. М., Хазратова Н. В. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / за ред. М. М. Слюсаревського. – Київ : Талком, 2018. 580 с.

20. Горб Н. О. Особливості превенції девіантних проявів серед неповнолітніх та молоді: зарубіжний досвід / Н. О. Горб / Держава та регіони. Серія: Право. 2009. 342 с.
21. Гошовська Д.Т. «Психологія девіантної поведінки»: методичні рекомендації до практичних занять . – Луцьк, 2013. 69 с.
22. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки / Гошовський Я.О.Дрогобич, 2009. 346 с.
23. Духовні проблеми дітей України : монографія / за ред. Ж. В. Петрочко. Київ: Калита, 2005. 108 с.
24. Закалик Г. М., Терлецька Ю. М., Шувар Н. М.. Соціальна психологія у термінах і поняттях. Навчальний посібник / Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 132 с.
25. Карпінська Л.В., Миропольцева Н.І, Тези «Булінг як соціально–психологічний феномен девіантної поведінки шкільної молоді» – IX Міжнародна науково–практична конференція «MODERN RESEARCH IN WORLD SCIENCE», 28–30.11.2022 Львів, Україна.
26. Карпінська Л.В., Миропольцева Н.І, Тези «Психологічні особливості агресивності як форми прояву девіантної поведінки в підлітковому віці» – XII Всеукраїнська науково–практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у сучасній психології» (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка 20.04.2023).
27. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): Навчально– методичний посібник / Н.В.Квітковська. Миколаїв, 2010. 240 с.
28. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : Моногр. / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. 240 с.
29. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3 (22). С. 109–122.

30. Кириченко, В. І. (Ред.), Нечерда, В. Б., Гарбузюк, І. В., Тарасова, Т. В. Зміст, форми і методи формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій в закладах загальної середньої освіти: метод. рек. Кропивницький: Імекс–ЛТД, 2019. 96 с.
31. Козубовська І. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування / І. В. Козубовська, Г. В. Товканець. Ужгород: Патент, 1998. 195 с.
32. Кондрашова, Л.В., Лаврентьєва, О.О., Зеленкова, Н.І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 187 с.
33. Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі: методичні рекомендації /О. А. Ліщинська; Національна академія наук педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. –К. : Міленіум, 2010. 68 с.
34. Лейн Д. А. Шкільна травля (булінг) / Д. А. Лейн / [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414>.
35. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками–девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид–во «Каравела», 2017. 470 с.
36. Лобач О.О., Мірошніченко Т.В. Педагогічна корекція агресивності у молодших школярів: Методичні рекомендації для вчителів початкових класів. – Полтава: ПДПУ, 2005. 70 с.
37. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Тернопіль, 2015. 234 с.
38. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. К.: Либідь, 2011. 520 с.

39. Максимова Н. Ю. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / , Грись А. М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н. Ю. Максимової. –К.: Педагогічна думка, 2015. 254 с.
40. Маліхіна Т. Психолого – педагогічна робота з попередження аморальної поведінки підлітків / Маліхіна Т. –К.: Рідна школа, 2009. 235 с.
41. Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти /Психологія і суспільство. –2002. –№1. – С 112–118.
42. Мельничук О. Правові засоби протидії булінгу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 44–47.
43. Міністерство освіти і науки України Протидія булінгу
URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>
44. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. посіб. Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю., 2008. 376 с.
45. Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навчально–методичний посібник / М.В.Папуча. Ніжин: Видавництво НДУ ім.М.Гоголя, 2000. 137 с.
46. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали / І. П. Підласий, О. В. Шарапова. –Черкаси: ЧДГУ, 2002. 434 с.
47. Плутницька, К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства / К.М. Плутницька / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017 №29 том 2.– С. 78–80.
48. Психологічна енциклопедія / Авт.–упоряд. О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. 855 с.
49. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун–т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. –Умань: Візаві, 2021. 202 с.
50. Пихтіна Н. Профілактика та соціально–педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: навч.–метод. посіб. Ніжин, 2007. 240 с.

51. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.
52. Саранулова С. Неординарна та девіантна поведінка дітей /Саранулова С. / Світло, 2012. 327 с.
53. Ставицька С.О., Отич Д.Д. Соціальна психологія: Хрестоматія. Навч. посібник. Схвалено НМР НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Каравела, 2018. 330 с.
54. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів–психіатрів. 3–е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.
55. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. –К.: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
56. Соціально–психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків / за ред. Л. І. Міщик, З. Г. Білоусової. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.
57. Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей / С. С. Стельмах / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2016. С. 204–207.
58. Супрун М. О., Перепечина Н. М. Психологічні основи попередження злочинності серед неповнолітніх / Юридична психологія та педагогіка. –2009. 132 с.
59. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності / Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навч.–метод. посіб. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. 124 с.
60. Федорченко Т. Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: навч.–метод. посіб. / Т. Є. Федорченко. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2010. 238 с.

61. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально–педагогічний аспект : монографія . Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2010. 488 с.
62. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навч.–метод. посібник/ М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. –Тернопіль : Навчальна книга –Богдан, 2008. 432 с.
63. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально–методичний посібник / О. Л. Христук. –Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
64. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280.
65. Янкович О., Кікінежді О., Козубовська І., Поліщук В., Радчук Г. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід –Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
66. Янішевська К., Тимошенко О. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення. Правові новели. 2018. № 4. С. 270–275.
67. Paul R. Smokowski, Kelly Holland Kopasz *Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies Children & Schools*, Volume 27, Issue 2, 2005, P. 101–110.
68. Ian Rivers, Neil Duncan, Valerie E. Besag *Bullying: A Handbook for Educators and Parents R&L Education*, 2009 p 222.
69. Elizabeth C. Manvell *The Violence Continuum: Creating a Safe School Climate R&L Education*, 2012 184 p.
70. Meline Kevorkian, Robin D'Antona *101 Facts about Bullying: What Everyone Should Know R&L Education*, 2008 176 p.
71. Stuart W. Twemlow, Frank C. Sacco *Preventing Bullying and School Violence American Psychiatric Pub*, 2012 337 p.
72. Marcel Lebrun *Children in Crisis: Violence, Victims, and Victories R&L Education*, 2011 212 p.

73. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do / Olweus D. –Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.

74. Selekman J. Bullying: It isn't what it used to be / J. Selekman / Pediatric Nursing. –2004. –№ 3. –P. 27–30.

75. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 03.12.2019).

76. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 16.12.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

Класифікація девіантної поведінки молоді

Автори класифікацій	Типи девіантної поведінки
В.Н. Кудрявцева [126, с.216]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відхилення корисливої орієнтації. До соціальних відхилень корисливої спрямованості відносять правопорушення і вчинки, пов'язані з прагненням отримати матеріальну, грошову або майнову вигоду (крадіжки, розкрадання); 2. Відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, неприязні, ворожнечі, неповаги до людини; 3. Відхилення соціально–пасивного типу, пов'язані з психологією відчуження від інтересів суспільства і колективу (зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальна поведінка та ін.).
В.В. Ковальов [35, с.10].	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соціально–психологічний (антидисциплінарна, антисоціальна, протиправна поведінка); 2.Клініко–психопатологічний (непатологічні і патологічні форми порушення поведінки); 3. Особистісно–динамічний
Л.М. Зюбин [52, с.191]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відхилення в поведінці, які властиві абсолютно нормальним і не порушуючим порядку учням. 2. Порушення соціальних норм, які не є правопорушеннями. До них відносяться прояви негативних рис характеру (жадібність, егоїзм, замкнутість, недовірливість, жорстокість і т.д.) 3. Правопорушення і злочини. 4. Відхилення, пов'язані з психопатичними рисами особистості (неврастенії, психічні хвороби).
А.Є. Личко [81, с.420]	<ol style="list-style-type: none"> 1) за формою прояву порушень (втечі з дому і бродяжництво, алкоголізм, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка); 2) у відхиленні причин, чинників, мотивів, що лежать в їх основі (біологічні та соціо–психологічні). До біологічних основ порушення поведінки автор відносить генетичні фактори, ураження головного мозку, явища акселерації; до соціо–психологічним – соціальне середовище та психологічні особливості молоді.

Психологічні особливості підліткового та юнацького віку

Таблиця

Підлітки	Інтенсивний і нерівномірний ріст і розвиток організму – «пубертатний стрибок» – істотно впливають на психофізіологічні характеристики підлітка: втрачається існував в дитинстві баланс в діяльності ендокринної та нервової систем, а новий ще встановлюється. Це позначається на внутрішніх станах, реакціях, настрої підлітка і часто є основою його загальної неврівноваженості, дратівливості, тимчасової млявості, апатії, рухової активності і т.п. При цьому психічний розвиток підлітка здійснюється так само нерівномірно, як розвиток організму.
	Зміни ставлення до самого себе і ставлення оточуючи: В процесі фізичного дозрівання діти стають все більш схожими на дорослих, на них інакше починають реагувати інші люди (батьки, вчителі, однолітки), вони самі починають інакше до себе ставитися «. Внаслідок цього змінюються вимоги, що пред'являються оточуючими до підлітка і запропоновані їм до самого себе.
	Соціально–психологічні проблеми групової ідентифікації: в підлітковому віці відбувається зміна належності до групи, тобто підлітки перебувають в стані соціального пересування з групи дітей в групу дорослих, причому у них є прагнення перейти в групу дорослих і користуватися деякими їхніми привілеями. Такий стан породжує прагнення людини піти з менш привілейованої групи в більш привілейовану групу, якій він ще не прийнятий. Положення неприкаяності є джерелом специфічної картини поведінки і емоційного стану, що характеризується напруженістю, нестійкістю, підвищеною чутливістю, боязкістю і невпевненістю, зміною контрастів поведінки і настрою, епізодичній агресивністю та іншими особливостями.
	Емоційна неврівноваженість більшості підлітків: «Підлітковий вік характеризується вираженою емоційною нестійкістю, різкими коливаннями настрою, швидкими переходами від екзальтації до субдепресивного станів. Бурхливі афективні реакції, особливо часто виникають у відповідь на зауваження про «недоліки» зовнішності підлітка або при спробі «уцемити» його самостійність, часом, з точки зору дорослих, видаються неадекватними.

Юнаки	<p>Самовизначення, становлення самосвідомості. Провідною діяльністю юності є пошук свого місця в житті. Цей період пов'язаний з початком професійного та особистісного самовизначення: саме в юності здійснюються закінчення школи, вибір професії, професійне навчання, початок трудової діяльності. Основні новоутворення юнацького віку – це усвідомлення самого себе як цілісної, багатовимірної особистості, поява життєвих планів.</p>
	<p>Становлення світогляду. У юнацькому віці відбувається становлення моральних орієнтирів сприйняття дійсності. Серед тих моральних проблем, які турбують юнацтво, перебувають проблеми добра і зла, справедливості і беззаконня, порядності та безпринципності. Вони охоплюють коло моральних питань, правильність вирішення яких виходить за межі особистих або інтимних міжособистісних відносин і зачіпає людське існування в цілому.</p>
	<p>Остаточне формування власної позиції в міжособистісних відносинах, тісно пов'язане з формуванням особистості. В юності процес розвитку особистості характеризується двома протилежними тенденціями: з одного боку, встановлюються все більш тісні міжіндивідуальні контакти, посилюється орієнтація на групу, з іншого боку, відбувається зростання самостійності, ускладнення внутрішнього світу і формування особистісних якостей.</p>
	<p>Стабілізація психічних станів (в порівнянні з підлітковим віком): в ранній юності в порівнянні з отрочеством значно знижується гострота міжособистісних конфліктів і в набагато меншому ступені проявляється негативізм у взаєминах з оточуючими людьми. Поліпшується загальний фізичний і емоційний самопочуття дітей, підвищуються їх контактність і товариськість. Відзначається більше розумності і стриманості в поведінці.</p>

Додаток В

Порівняльний аналіз понять «булінг», «віктимність», «насильство»

Таблиця

Схожість поведінкових проявів	Відмінність у проявах девіантної поведінки
Приводять до негативних наслідків на психологічному, соціальному і навіть фізичному рівнях розвитку дітей;	Прояв агресії (булінг – вербальна агресія; віктимність – фізична; насильство – непряма);
Низька самооцінка; високий рівень депресії і тривоги; емоційна нестійкість, висока ступінь нервово–психічної напруженості у учасників конфлікту;	Різновиди і класифікації;
Рівні прояву: слабовиражений, середневиражений і сильно виражений;	Структура явищ. Структура булінг: переслідувач, жертва, спостерігач. Структура віктимності: виражається в якісних характеристики сукупності жертв злочину, що ґрунтуються на самих різних показниках.
За частотою повторень: одиничний випадок або відбувається багато разів;	
За ступенем «відкритості» може бути явним і прихованим;	
За часом виникнення: може виникати в минулому і сьогодні	

**Порівняльний аналіз психологічних поглядів на детермінанти булінгу
(насильство і агресія)**

Таблиця

Психологічні погляди на детермінанти булінгу	Автори	Сутність
Психоаналітична теорія	З. Фрейд	Агресія – механізм визволення руйнівної енергії. Насильство є результатом конфлікту між Я і над-Я. Віктимність визначається як психологічний розлад, причиною якого є незавершеність однієї з найбільш важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії
Неопсихоаналіз	Е. Фром, К. Хорні	Агресивність – це сила, з якою людина висловлює свою любов і ненависть до оточуючих або до самого себе. Насильство і віктимність розглядалися як різновид агресивної поведінки
Теорія соціального навчання	О. Бандура	Насильство, віктимність і агресія можуть являти собою засвоєне поведінку в процесі соціалізації через спостереження і соціальне підкріплення
Гуманістичне спрямування	К. Роджерс	Насильство, агресія і віктимність – різновид психологічного захисту, маски; відповідь на обмеження свободи індивіда, можливості вибору
Когнітивний напрямок	А. Елліс	Основним критерієм відмінності здорових і хворих форм агресії є наявність невротичного набору почуттів і поведінкових реакцій, які виникають в результаті не реалістичного мислення. Насильство і віктимність поєднуються з ворожістю і блокують досягнення цілого ряду основних цілей
Теорія агресії	К. Лоренц	Теорія агресії К. Лоренц Агресія – це інстинктивно обумовлений, видовий патерн поведінки. Організм безперервно накопичує агресію, її прояв залежить від кількості накопиченої енергії і сили зовнішнього впливу, здатного викликати агресивну

		реакцію
Фрустраційний підхід	Дж. Доллард	Реакція на фрустрацію: спроба подолати перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги
Афективно–динамічна модель	І.А. Фурманов	Афективно–динамічна модель І.А. Фурманов Агресія, віктимність і насильство – моделі поведінки, що забезпечують адаптацію людини, одні із способів задоволення актуальних потреб в кризовій ситуації розвитку життєдіяльності
Теорія аномії	Е. Дюргейм, Р. Мертон	Насильство, віктимність і агресія виникають внаслідок соціальних переломів, коли відсутні чіткі норми поведінки
Теорія індивідуалізації	З. Бауман	Насильство може виражатися в тому випадки, якщо при його допомоги виникає ясність в неясних ситуаціях, якщо створюється можливість бути прийнятим в групі. Агресія і віктимність виникають при модернізації і ускладнення суспільних відносин, породжують у індивіда почуття протесту і дезінтеграцію

Опитувальник «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц

1. Як часто ти піддавався Булінгу?
 - Я ніколи не піддавався Булінгу
 - Я піддавався Булінг уіноді
 - Я піддавався Булінгу часто

2. Чому інші учні здійснювали булінг щодо тебе? (Відзнач всі можливі пункти)
 - Я не зазнав булінгу
 - Оскільки я вважаю себе «вище» їх
 - Оскільки я ігнорую їх
 - Оскільки я більше подобаюся вчителю, ніж інші
 - Оскільки я багатий / бідний
 - Оскільки моя зовнішність занадто приваблива / специфічна
 - Оскільки я часто сварюся з іншими учнями
 - Я не знаю чому вони це робили

3. Як ти вступаєш до ситуації булінгу ? (Відзначте всі можливіаріанти)
 - Я не відчував булінг
 - Я пропускаю школу
 - Я ні з ким не розмовляю
 - Я стаю слабким, безпорадним
 - Я уникаю місця, де це сталося
 - Я намагаюся пояснити, що так не можна чинити
 - Я роблю вигляд, що нічого не сталося

4. Ти був свідком булінгу в твоєму класі?
 - Я не спостерігав ситуацію булінг
 - Я був свідком булінг

5. Як зробив ти, то коли твій одноліток був в ситуації булінгу?

- Я нічого не робив, тому що це не моя справа
 - Я нічого не робив, але відчував, що повинен допомогти йому / їй о Я намагався допомогти йому / їй в будь-якому випадку
6. Ти коли-небудь брав участь в Буллінгу щодо іншого учня?
- Я ніколи не брав участі в Буллінгу
 - Я брав участь в Буллінгу

«Опитувальник Спілбергера–Ханіна»

Прочитайте уважно кожне з приведених запитань і закресліть ту цифру справа, в залежності від того як Ви себе відчуваєте в даний момент. Над запитанням довго не задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає. Задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Ні, не зовсім так	Мабуть так	Вірно	Цілком вірно
	1	2	3	4

1. Я спокійний.
2. Мені нічого не загрожує.
3. Я напружений.
4. Я відчуваю співчуття.
5. Я відчуваю себе вільно.
6. Я прикро вражений.
7. Мене хвилюють можливі негаразди.
8. Я відчуваю себе відпочившим.
9. Я насторожений.
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення.
11. Я впевнений у собі.
12. Я нервую.
13. Я не знаходжу собі місця.
14. Я напружений (накручений в собі).
15. Я не відчуваю напруги і скованості.
16. Я задоволений.
17. Я заклопотаний.
18. Я занадто збуджений і мені ніяково.

19. Мені радісно.

20. Мені приємно.

Прочитайте уважно кожне з приведених питань і закресліть ту цифру справа в залежності від того, як Ви себе почуваєте звичайно. Над запитаннями довго не задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Майже ніколи	Інколи	Часто	Майже завжди
	1	2	3	4

21. Я відчуваю задоволення.

22. Я швидко втомлююсь.

23. Я легко можу заплакати.

24. Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші.

25. Буває, що я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення.

26. Я почуваю себе бадьорим.

27. Я спокійний, холоднокровний і зібраний.

28. Очікувані труднощі дуже непокоять мене.

29. Я занадто переживаю через дрібниці.

30. Я буваю повністю щасливий.

31. Я приймаю все занадто близько до серця.

32. Мені не дістає впевненості у собі.

33. Я почуваю себе в безпеці.

34. Я стараюсь обходити критичні ситуації і труднощі.

35. У мене буває хандра.

36. Я задоволений.

37. Всякі дрібниці відволікають та хвилюють мене.

38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути.

39. Я врівноважена людина.

40. Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи та турботи.

Методика діагностики «Схильність до девіантної поведінки (СДП)

Е.В. Леусом

Якщо ти згоден з твердженням – ТАК, не згоден – НІ, якщо не впевнений – ІНОДІ.

	ПИТАННЯ	ТАК	ІНОДІ	НІ
1	Я завжди стримую свої обіцянки			
2	У мене бувають думки, якими я не хотів би ділитися			
3	Розлютившись, я нерідко виходжу з себе			
4	Буває, що я пліткую			
5	Буває, що я говорю про речі, в яких нічого не розумію			
6	Я завжди говорю тільки правду			
7	Я люблю прихвастнути			
8	Я ніколи не запізнююсь			
9	Всі свої звички я вважаю хорошими.			
10	Буває, сперечаюся і сварюся з батьками.			
11	Буває, я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.			
12	Я завжди купую квиток в транспорті.			
13	Буває, мені хочеться вилятися грубими нецензурними словами.			
14	Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.			

15	Я ніколи не порушую правил суспільної поведінки.			
16	Я не хочу вчитися і працювати.			
17	Я можу піти з дому жити в інше місце.			
18	Мене забирали в поліцію за погану поведінку.			
19	Я можу взяти чуже, якщо мені треба або дуже хочеться.			
20	Перебуваю на обліку в підрозділі у справах неповнолітніх.			
21	Мене часто ображають навколишні (обзивають, б'ють, відбирають гроші і речі).			
22	У мене є судимі родичі і / або знайомі.			
23	У мене бувають сильні бажання, які обов'язково треба виконати.			
24	У мене буває бажання помститися, відновити справедливість.			
25	Я не вірю оточуючим.			
26	Хочу бути великим і всесильним.			
27	Я відчуваю розпач, образу, безсилий гнів.			
28	Я заздрю своїм однокласникам, іншим людям, дорослим.			
29	Якщо не можна, але дуже хочеться – значить можна.			
30	Сильною і заможною людям необов'язково дотримуватися всіх правил і законів.			
31	Я курю.			
32	Я вживаю пиво та / або інші спиртні напої.			
33	Я нюхав клей, розчинники, пробував наркотики, курильні суміші.			
34	Мої батьки зловживають спиртним.			
35	Мої друзі курять, вживають спиртне.			

36	Люди п'ють за компанію, для підтримки гарного настрою			
37	Пити і курити – це ознаки дорослості.			
38	Я п'ю / курю через проблеми в сім'ї, школі, від самотності.			
39	Діти і дорослі п'ють і курять, тому що це модно і доступно.			
40	Діти п'ють і курять з цікавості, по дурості.			
41	Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.			
42	Мені потрібні сильні переживання і почуття.			
43	Я хотів би спробувати спиртне, сигарети, наркотики, якби цього ніхто не дізнався.			
44	Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.			
45	Якщо в моїй компанії буде прийнято, то і я буду курити і пити пиво.			
46	Я рідко шкодую тварин, людей.			
47	Я часто сперечався або лаюся з вчителями, однокласниками.			
48	Я часто сварюся з батьками.			
49	Я не прощаю образи.			
50	Якщо у мене поганий настрій, то я зіпсую його ще кому–небудь.			
51	Люблю попліткувати.			
52	Люблю, щоб мені підкорялися.			
53	Віддаю перевагу суперечки вирішувати бійкою, а не словами.			
54	За компанію з друзями можу що–небудь зламати, приставати до сторонніх.			

55	Часто відчуваю роздратування, огиду, злість, лють, сказ.			
56	У мене буває бажання щось зламати, голосно грюкнути дверима, покричати, посваритися або побитися.			
57	У пориві гніву я можу накричати або вдарити когось.			
58	Я охоче б брав участь в яких–небудь бойових діях.			
59	Можу навмисне зіпсувати чужу річ, якщо мені щось не подобається.			
60	Я хочу бути дорослим і сильним.			
61	Я відчуваю, що мене ніхто не розуміє, мною ніхто не цікавиться.			
62	Я відчуваю, що від мене нічого не залежить, безнадійність, безпорадність.			
63	Я можу заподіяти собі біль.			
64	Я б узявся за небезпечне для життя справа, якби за це добре заплатили.			
65	Було б краще, якби я помер.			
66	Я відчуваю почуття провини перед оточуючими, батьками.			
67	Я не люблю вирішувати проблеми сам.			
68	У мене є бажання, які ніяк не можуть здійснитися.			
69	Я не дуже хороша людина.			
70	Я не завжди розумію, що можна робити, а що не можна.			
71	Я часто не можу зважитися на який–небудь вчинок.			
72	Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.			

73	Я потребую теплих, довірчих відносинах.			
74	Терпіти біль на зло мені буває навіть приємно.			
75	Я відчуваю потребу в гострих відчуттях.			

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини**Басса–Дарки**

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак "+", якщо не підходить, то "-".

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого–небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому напе рекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.

22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоби люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що мало роблю дл? своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоби їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмури́м від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоби мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.

48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось—ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу—ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: "Так": 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. "Ні": 9, 17, 41.

Непряма агресія: "Так": 2, 18, 34, 42, 56, 63. "Ні": 10, 26, 49.

Роздратування: "Так": 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. "Ні": 11, 35, 69.

Негативізм: "Так": 4, 12, 20, 23. "Ні": 36.

Образа: "Так": 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. "Ні": 44.

Підозрілість: "Так": 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. "Ні": 65, 70.

Вербальна агресія: "Так": 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. "Ні": 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.: "Так": 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами "образа" і "підозрілість". *Індекс агресивності*: сума балів за шкалами "фізична агресія", "роздратування" і "вербальна агресія".

Тренінг « Протидія булінгу»

Мета тренінгу: підвищення толерантності та співпереживання, запобігання конфліктам у міжособистісних стосунках студентів.

Цілі тренінгу щодо запобігання булінгу:

- зменшення агресії та ворожих реакцій підлітків;
- розвиток здатності конструктивного реагування на конфлікт;
- оптимізація міжособистісних та міжгрупових відносин;
- зміна уявлень про себе та стосунки з іншими.
- усунення соціально травматичних та небезпечних ситуацій;

Організуючи тренінг, ми будемо дотримуватися наступних принципів:

- активність членів групи;
- науково–дослідна позиція;
- спілкування товариства;
- участь може бути лише добровільною;
- учасникам пропонується повна інформація про цілі та методи навчання;
- всі запобіжні заходи щодо фізичних та психологічних травм вживаються під час тренувань.

Тренінг розрахований на підлітків 10–14 років.

Тривалість тренінгу 1 година 30 хв.

Група учасників 10–14 чоловік.

Матеріально–технічне забезпечення: стільці за кількістю учасників групи, аркуш ватману, з заздалегідь намальованим стовбуром дерева, кольорові стікери, клей, аркуш формату А3 для правил, посудину і набір кольорових камінчиків.

Перший блок (інформаційний) є підготовчим етапом для спільної роботи з дітьми.

Мета: виявити ознаки залякування, виявити можливості для позитивної взаємодії, оцінити різні стратегії поведінки.

Другий блок занять (практичний).

Хід тренінгу представлений у таблиці.

Таблиця

Етап	Хід роботи
I. Вступна частина	Організаційний момент, настрій на роботу
	Вправа «Улюблене заняття»
II. Основна частина	Введення в тему заняття
	Вправа «Любов і злість»
	Гра «Випускаємо пар»
	Вправа «Покажи ситуацію»
	Вправа «Позбавляємося від гніву й агресивності»
	Гра «Плітки»
III. Заключна частина	Рефлексія
	Підбиття підсумків
	Вправа «Спасибі за прекрасний день»

Очікувані результати:

Превентивні заходи створять безпечний психологічний простір в освітянській організації. Стабільна дружба формується в групі підлітків. Набувається здатність конструктивно реагувати на конфлікт, знижується агресивність, змінюється само імідж. Діти будуть без особливих зусиль залучатися до роботи та розвитку колективу класу.

Опис програм психокорекції булінгу в освітньому середовищі

Модуль І

Модуль	Група	Напрямок роботи
Модуль І. Вступний	Учні	<p>Перша зустріч – Знайомство. Мета – познайомитися з учнями, встановити довірчий контакт. В рамках даної зустрічі психолог знайомиться з учнями, встановлює довірчий контакт. Розповідає про майбутню роботу. відповідає на питання.</p>
		<p>Друга зустріч. Сполучені. Мета – формування згуртованості колективу. В рамках даної зустрічі учасники краще пізнають один одного, вчаться взаємодіяти в групі. В формі рольової гри для учасників створюється ситуація, в якій кожному відведена своя роль. Завданням команди є досягнення конкретного результату. У такій ситуації підлітки вчаться краще розуміти почуття і поведінку іншого, формується згуртованість.</p>
		<p>Третя зустріч – Емпатія. Мета – розвиток у підлітків почуття емпатії. На початку заняття учнями розкривається поняття «Емпатія». Далі учасники виконують вправи спрямовані на розвиток почуття емпатії (вчаться розуміти один одного без слів, вербально і невербально висловлювати свою підтримку іншому, на прикладах розбирають ситуації, в яких людина може відчувати себе некомфортно, беззахисно і пропонують варіанти допомоги таким людям).</p>
	Батьки та вчителі	<p>Перша зустріч – організаційна. на першій зустрічі психолог розповідає про те, яка програма буде проведена в класі, її основні етапи і методи. розкривається питання актуальності запобігання насильству в класі, а також роль батьків і педагогів в даному процесі</p>

Модуль II

Модуль	Група	Напрями роботи
Модуль II. Основний	Учні	Четверта зустріч – Булінг. Мета – інформування учнів про проблему булінгу в класі і його наслідків. В рамках даної зустрічі, розкривається поняття «Булінг», його наслідки для кожного. Обговорюються способи запобігання даного феномена в групах і представляють свої результати. Потім обговорюється з усім класом.
		П'ята зустріч – Етичні правила. Мета – Створення зводу етичних правил. На цій зустрічі учні спільно з психологом створюють звід етичних правил поведінки. далі група оформляє плакат з даними правилами. Після цього кожен учень розписується на цьому плакаті, тим самим підтверджуючи свою згоду і намір слідувати цим правилам. плакат розміщується в класі.
		Шоста зустріч – Способи виходу з конфлікту. Мета – навчити підлітків конструктивним способам виходу з конфлікту. На цьому тренінгу розбирається поняття «конфлікт» і способи його дозволу. За допомогою методу конкретних ситуацій підлітки освоюють конструктивні способи вирішення конфлікту. Основний акцент на цій зустрічі зроблений саме на ситуаціях булінг в класі, а також розглядаються можливості учнів, які виявилися в ролі спостерігачів, запобігти булінг.
		Сьома зустріч – Гра «Давайте жити дружно». Мета – формування у підлітків конструктивних форм взаємодії зі однолітками. В рамках цієї зустрічі діти вчаться вирішувати конфліктні ситуації, допомагати один одному, просити про допомогу, реагувати на ситуації в яких іншому потрібна допомога.
	Батьки та вчителі	Друга зустріч – Булінг в школі. На цій лекції психолог більш детально розкриває тему булінгу, фактори його виникнення, а також наслідки. Психолог розбирає з педагогами правила, створені учнями, і рекомендує звертатися до них у разі спостереження ситуації булінг в класі.
		Третя зустріч – Як допомогти дітям? На цій зустрічі розглядалися питання розпізнавання і допомоги дітям, які опинилися в ситуації булінг. розглядалася роль батьків і вчителів в даному процесі. В завершенні зустрічі батьки задавали цікаві для них питання.

Модуль III

Модуль	Група	Напрями роботи
Модуль III. завершальний	Учні	Восьма зустріч – Підведення підсумків. На даній зустрічі учні діляться враженнями про виконану роботу, також діляться своїми спостереженнями про зміни, що відбулися в класі. На завершення зустрічі хлопці дякують один одному за виконану роботу, Висловлюють свої побажання.
	Батьки та вчителі	Четверта зустріч – Підведення підсумків. На заключній лекції батьки і педагоги ділилися своїми враженнями про програму, а також своїми спостереженнями за дітьми в процесі реалізації програми. Також були позначені подальші кроки для моніторингу ситуації в класі.